

ماليه و وضع مالي ايران در دوره صدارت حاج ميرزا آقاسي

سيدمصطفى حسيني^۱، محمدعلي كاظم بيكي^۲، سيدجمال موسوي^۳
(دريافت مقاله: ۹۸/۰۹/۱۹، پذيرش نهايي: ۹۹/۰۳/۲۴)

چکیده

ورشکستگی مالي دولت ايران در پايان دوره سلطنت محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق) واقعيته انکارناپذير است. با وجود اين، چرایی اين موضوع همچنان مبهم باقي مانده است. غالب منابع عصر ناصري و همچنين پژوهش‌هاي جديد، اين وضعيت را ماحصل سياست‌ها و اقدامات مالي حاج ميرزا آقاسي، صدر اعظم محمد شاه دانسته‌اند. اين در حالي است که به نظر مي‌رسد عوامل ساختاري و اساسي ديگري در شکل گيري بحران مذکور دخيل بودند. در اين زمينه مي‌توان در کنار مشکلات مالي ميراث دوره‌هاي قبل، از شورش و ناآرامی‌هاي اوائل سلطنت محمداشاه، جنگ هرات، قحط سالي و وبا نام برد. پژوهش حاضر با تکیه بر اسناد ديواني، ضمن بررسي اوضاع سياسي و اقتصادي ايران در دوره محمد شاه، عوامل اساسي مؤثر در ايجاد بحران مذکور را مورد واکاوي قرار داده است. بنا بر يافته‌هاي اين پژوهش، نه تنها سياست‌هاي مالي حاج ميرزا آقاسي عامل اين ورشکستگی نبود، بلکه اقدامات او دست کم در برهه‌اي کوتاه به بهبود اوضاع مالي مملکت منجر شد. با اين حال در پي تشديد ناآرامی‌ها در سال‌هاي پاياني حکمراني محمد شاه و در نتيجه ناتواني حکومت مرکزي در وصول ماليات و فساد دستگاه ماليه از یک سو، و خروج مسکوکات و افزايش تيول به سبب کمبود نقدینگی از سوی ديگر، کاهش درآمد خزانه و کسري در جمع و خرج را در پايان صدارت آقاسي به دنبال داشت.

کلید واژه‌ها: قاجاريه، ماليه، محمد شاه، حاج ميرزا آقاسي

۱. دانشجوي دکتری رشته تاريخ و تمدن ملل اسلامي دانشکده الهيأت و معارف اسلامي دانشگاه تهران (نويسنده مسئول)، m.huseini@ut.ac.ir
۲. دانشيار گروه تاريخ و تمدن ملل اسلامي، دانشکده الهيأت و معارف اسلامي دانشگاه تهران، mabeyki@ut.ac.ir
۳. دانشيار گروه تاريخ و تمدن ملل اسلامي، دانشکده الهيأت و معارف اسلامي دانشگاه تهران، jmoosavi@ut.ac.ir

مقدمه

بحران مزمن مالی، خزانه تهی و کسری در جمع و خرج مشکل عمده جانشینان آقا محمد شاه بود که به رغم اقدامات و اصلاحات مقطعی، تا پایان حکمرانی قاجاریه لاینحل باقی ماند. محققان تاریخ اقتصادی ایران در باره موجبات این مشکل نظریه‌های مختلفی به صورت کلی و گذرا مطرح کرده‌اند؛ حال آنکه به نظر می‌رسد برای درک بهتر وضع مالی کشور می‌بایست دوره سلطنت هر یک از شاهان قاجار به صورت جداگانه و دقیق بررسی گردد. از سوی دیگر غالب آمار و داده‌های مورد استناد پژوهشگران برگرفته از منابع خارجی نظیر گزارش نمایندگان سیاسی یا سفرنامه‌ها است، حال آنکه مهم‌ترین اسناد در این زمینه، یعنی اسناد رسمی دیوان استیفا که بازگو کننده وضعیت مالی کشور است، در این پژوهش‌ها مغفول واقع شده است. بر اساس یک دیدگاه، ورشکستگی مالی دولت در پایان سلطنت محمد شاه نقطه شروع بحران‌های مالی کشور در عهد قاجاریه قلمداد می‌شود. در این نگاه که از سوی منابع دوران ناصری - داخلی و خارجی - القا شده است، حاج میرزا آقاسی، صدراعظم محمد شاه، مسئول آشفتگی مالی کشور بود (برای نمونه، هدایت، *روضه الصفا*، ۸۴۴۹/۱۰؛ خورموجی، ۲۵، ۳۶؛ فلاندن، ۱۳۷؛ سایکس^۱ به نقل از راولینسون، ۲ / ۴۸۷). برخی از پژوهشگران معاصر نیز تحت تأثیر دیدگاه مزبور با انتقاد از شیوه مدیریت و طرح‌های حاج میرزا آقاسی در اداره امور سیاسی، نظامی و اقتصادی، او را مقصر اصلی نابسامانی اوضاع مالی ایران دانسته‌اند (برای نمونه، پیرنیا و اقبال آشتیانی، ۹۱۱). اما باید توجه داشت داوری نویسندگان علیه حاج میرزا آقاسی در گذشته نه تنها به مفهوم صحت آنها نیست، بلکه نظر منفی انگلیسی‌ها و مخالفان داخلی وی نباید معیار داوری راجع به حاج میرزا آقاسی باشد.

در مورد وضع مالی و علل ورشکستگی کشور در دوره صدارت حاج میرزا آقاسی جز به صورت کلی و گذرا پژوهش مستقلی انجام نگرفته است. ویلم فلور با تأکید بر بحران مالی ایران در زمان بر تخت نشستن محمد شاه بر این باور است که به رغم انجام اصلاحات مالی، جنگ هرات، نافرمانی حکام، آشوب داخلی و فساد دستگاه دیوانی در کسری بودجه مؤثر بود (Floor, 448-451). عباس امانت در مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دروه قاجار، نیز در مقاله «آقاسی» در *دایرة المعارف ایرانیکا* تنها با استفاده از منابع ایرانی و گزارش‌های مأمورین سیاسی انگلیس، به رغم تشریح پاره‌ای از

1. Sykes, P.

2. Rawlinson, H.

اقدامات حاج میرزا آقاسی جهت بهبود اوضاع مالی و معیشتی و موانع و مشکلات داخلی و ساختار اداری کشور، می‌نویسد که ضعف مدیریتی صدراعظم در ساماندهی امور مالی که از فقدان تجربه کافی ناشی می‌شد، کشور را به ورشکستگی کشانده بود (امانت، مقدمه شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۴۲-۴۴؛ نیز نک. Amant, ĀQĀSĪ, <http://www.iranicaonline.org>). هما ناطق بدون اشاره به وضعیت مالی کشور، به تشریح طرح‌های حاج میرزا آقاسی در زمینه توسعه صنایع و ورود فناوری‌های جدید، تقویت صنایع داخلی و برنامه‌های عمرانی پرداخته است (ناطق، ۲۰۸-۲۳۶). رانین کاظمی نیز در تشریح ورشکستگی ایران بر ناکارآمدی سیاست مالی حاجی که از کارشکنی رقبای سیاسی اش ناشی می‌شد، تأکید کرده است (Kazemi, 96). در آثار مذکور با وجود تشریح موانع و مشکلات ساختاری و داخلی، اسناد مالی دیوانی بجا مانده از این دوره که بهترین و موثقت‌ترین منبع برای تشریح اوضاع مالی کشور و تأثیر اقدامات حاج میرزا آقاسی است، مورد غفلت پژوهشگران واقع شده است. در مقاله حاضر پس از بررسی اجمالی اوضاع مالی ایران در دوران آقا محمد شاه و فتحعلی شاه، با استفاده از اسناد مالی دیوانی موجود، وضع مالی ایران در دوره صدارت حاج میرزا آقاسی و علت ورشکستگی مالی کشور مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

وضع مالی و مالیه کشور در ۱۲۱۰-۱۲۵۰ق

آقا محمد شاه قاجار (د: ۱۲۱۱ ق) در حالی به سال ۱۲۱۰ ق رسماً بر تخت سلطنت نشست که بر اثر آشوب و هرج و مرج ناشی از جنگ و ستیز مدعیان و جانشینان کریم خان زند (د: ۱۱۹۳ ق) امور مالی و مالیاتی کشور دچار آشفتگی و بی‌انضباطی شده بود (ملکم، ۱، ۵۷۵/۲؛ آوری، ۲، ۶۹).^۳ از این رو نظم و نسق امور مالی مملکت از همان ابتدا مورد توجه آقامحمدشاه قرار گرفت، زیرا استقرار حکومت جدید و تأمین مایحتاج و هزینه‌های قشون در جنگ با مخالفان، مستلزم تعیین دقیق مقدار جمع و خرج ولایات

1. Malcolm, S. J.

2. Avery, P. W.

۳. برای نمونه خود شخص آقا محمد خان به هنگام گریختن از شیراز، در کاشان مبلغ ۱۵۰۰۰ تومان از مالیات رشت را غارت کرد (اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۳۶۱/۳). یا زکی خان زند در ایزدخواست از اهالی آنجا به این بهانه که مبلغی از مالیات را ادا نکرده‌اید، با خشونت بسیار وجه مزبور را مطالبه کرد (ملکم، ۲، ۵۴۵).

متصرفی بود. از همین رو، در طول لشکرکشی آقا محمد شاه به ولایات، میرزا اسماعیل مستوفی موظف شد که با استفاده از جزو جمع^۱ مباشرین و ضابطین محلی اطلاعات مالی را گردآوری کند. با تصرف شهر شیراز (۱۲۰۶ق) و دستیابی به دفاتر مالی دفترخانه استیفاً زندیه صورت کاملی از درآمدهای ولایات و بلوکات کشور، مقدار و نحوه وصول مالیات و مخارج به دست آمد (مستوفی، ۱/ ۷، ۱۱؛ Floor, p 443)، ولی از میزان مداخل و مخارج کل کشور در دوران حکمرانی اولین شاه قاجار اطلاعات موثقی، جز اطلاعات پراکنده در مورد مالیات و مخارج برخی از ولایات در منابع و اسناد در دست نیست. با وجود این، همین اطلاعات کم برای ارزیابی و مقایسه عواید مالیاتی و هزینه‌های شهرها در دوره قاجاریه حائز اهمیت است.

جنگ و جدال‌های مداوم خان قاجار در طول دوران حکمرانی‌اش با مخالفان و دفع تجاوزات بیگانگان برای استقرار و تثبیت حکومت، بی‌تردید مستلزم صرف مبالغ بسیار بود که می‌بایست از محل درآمدهای مالیاتی تأمین می‌شد. ماحصل دقت شاه جدید در جلوگیری از حیف و میل و سامان‌دهی به اوضاع مالیه در سلطنت کوتاهش به میراث گذاشتن نقدینه چشمگیری در خزانه بود. بنا بر ثبت مستوفیان، در آن زمان موجودی خزانه به دو بیست کرور^۲ یا ۱۰۰,۰۰۰,۰۰۰ تومان بالغ می‌شد که صد کرور آن زر مسکوک و مابقی جواهر آلات، ظروف زرین و مسین بود (اعتضاد السلطنه، ۷۴). اگر چه بخش معتنا بهی از دارایی و املاک آقا محمد شاه از طریق ضبط و مصادره اموال و مایملک مخالفان و شورشیان به دست آمده بود، ولی رونق تجارت و کشاورزی، آبادی روستاها بر اثر حمایت‌های آقا محمد شاه از طبقات تجار و کشاورزان، نیز مقابله با تعدیات و اعمال خلاف قانون ضابطان و حکام هم در افزایش درآمد خزانه اثر گذاشت (ملکم، ۶۵۰/۲-۶۵۱).

فتحعلی شاه (حک: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق) با خزانه‌ای آکنده از زر و جواهر در سال ۱۲۱۲ ق بر تخت پادشاهی جلوس کرد، اما در سال‌های پایانی حکومتش مشکلات عدیده مالی پیش رو داشت که از عوامل مختلفی ناشی می‌شد. وی در روزهای آغازین سلطنت خود برای تنظیم دخل و خرج کشور فرامینی جهت حسابرسی دقیق محاسبات ولایات و بیوتات خاصه صادر کرد. همچنین برای رونق کشاورزی و تجارت در کنار بخشودگی

۱. برای دانستن تعاریف واژگانی که به صورت ایرانیک نوشته شده است ← جدول ۷.

۲. هر کرور معادل پانصد هزار است.

گسترده مالیاتی، دستور داد چند کشتی بزرگ در دریای خزر و خلیج فارس ساخته شود (خاوری شیرازی، ۱/ ۶۲؛ هدایت، فهرست التواریخ، ۳۶۲؛ No. 5187, *The Times*). با این حال در سال‌های نخست سلطنتش نا امنی و هرج و مرج ناشی از سرکشی و شورش حکام، والیان و خوانین محلی و دیگر مدعیان در آذربایجان، فارس، عراق و خراسان گذشته از تأثیر منفی در اقتصاد، مشکلات فراوانی در وصول کامل مالیات از ولایات ایجاد کرد. این در حالی بود که هزینه لشکر کشی و تدارک نظامیان برای سرکوبی شورشیان و اعاده نظم بر مخارج حکومت مرکزی می‌افزود (خاوری شیرازی، ۴۸/۱؛ اعتضاد السلطنه، ۷۵؛ واتسن،^۱ ۱۰۷-۱۰۸).

بر اساس کهن‌ترین کتابچه صورت جمع و خرج کل کشور از دوره قاجار که مربوط به سومین سال سلطنت فتحعلی شاه، پیچی‌ئیل ۱۲۱۵ ق، است، جمع کل درآمد ایران جز فارس، ارض اقدس (مشهد، بلوکات و ولایات تابعه) و چند ولایت از عراق عجم به حدود ۵۰۰ هزار تومان نقد و ۱۰۲۵۰۰ خروار جنس بالغ می‌شد. اگر نرخ تسعیر غله خرواری ۱ تومان در نظر گرفته شود، کل درآمد به ۶۰۰ هزار تومان می‌رسید (**Error!** **Reference source not found.**) بر اساس این کتابچه، ایالت عراق عجم و سپس گیلان بیشترین مالیات را به خزانه پرداخت می‌کردند. ولی عایدات حکومت مرکزی از آذربایجان نسبت به وسعت و استعداد اراضی کشاورزی آن اندک بود. عایدات خزانه از جنوب و شرق ایران یعنی خراسان تا ۱۲۱۸ ق که ارض اقدس و ولایات تابعه تحت سلطه حکومت درآمد، چیزی جز مبلغ اندکی از کرمان نبود. بنابراین از نظر منابع مالی، برای حکومت مرکزی، ایالات عراق عجم و گیلان به سبب پرداخت بیشترین عواید حائز اهمیت فراوان بود (**Error! Reference source not found.**). نکته قابل توجه آنکه از آغاز سلطنت فتحعلی شاه سیاست حکومت در وصول درآمدهای مالیاتی تغییر کرد. بدین ترتیب حکومت مرکزی به جای واگذاری وصول مالیات به صورت مقاطعه به افراد املاک خالصه را به تیول و سیورغال به دیوانیان، نظامیان، خوانین، علما و سایر افراد سپرد. دیگر آنکه دولتمردان قاجاری با حفظ تشکیلات و مناصب پیشین و بهره‌گیری از حکمرانان محلی و افراد صاحب نفوذ، مملکت را اداره و مالیات را گردآوری می‌کردند. مؤید این امر تداوم و حضور و همکاری صاحبان مناصب و مشاغل دیوانی نظیر وزیر، قاضی، وکیل مالیات، وکیل رعایا، مستوفی، سررشته‌دار و کلانتر است که در صورت جمع

---

1. Watson, R. G.

و خرج مالیاتی مناطق مختلف ایران ۱۲۱۵-۱۲۱۶ق، در ذیل مستمری بگیران ولایات، نام آنها را می‌توان دید (س.ا.م، شماره سند ۲۱۰/۱۲۰۴؛ لمبتون،^۱ ۲۵۹).

هنوز مدتی از سرکوبی مدعیان و شورشیان و برقراری سیطره حکومت بر تمام نواحی کشور نگذشته بود که امپراطوری روسیه با ایران وارد جنگ شد. هرچند از هزینه کشور در دوره جنگ (۱۸۰۴-۱۸۱۳ م/۱۲۱۹-۱۲۲۸ ق)، با روسیه اطلاع دقیقی در دست نیست، اما بدون تردید هزینه جنگ مخارج حکومت مرکزی را به طور چشمگیری افزایش می‌داد. از این رو، حکومت جهت تأمین هزینه‌ها، با اعمال فشار بر مردم مالیات‌ها را افزایش داد. اما این افزایش مالیات در همه ولایات یکسان نبود. به عنوان نمونه، آذربایجان به دلیل اینکه صحنه جنگ بود، مالیات نقدی اش در ۱۲۲۵ ق/۱۸۱۰ بالغ بر ۷۹۴۰۵ تومان بوده که در مقایسه با سال ۱۲۱۵ق، ۱۰۰ تومان کاهش داشت (Kinneir, 149).

برای ایران انعقاد معاهده گلستان (۱۸۱۳م) به معنی پایان مناقشات و منازعات نبود. حکومت مرکزی در یک دهه پس از جنگ اول با روسیه، همواره در شرق و غرب به منازعه و کشمکش اشتغال داشت. علاوه بر منازعات داخلی و مرزی باید از حوادث طبیعی (زلزله) و شیوع بیماری واگیردار (وبا) در سال ۱۲۳۶-۱۲۳۷ق در فارس و دیگر ولایات یاد کرد که موجب هلاکت خیل کثیری از مردمان شد (خاوری شیرازی، ۳۸۶/۱، ۴۱۲، ۴۴۲، ۵۰۴، ۵۲۰، ۵۳۳-۵۴۲، ۵۴۷، ۵۶۷، ۵۷۳-۵۷۵). این رویدادها از دیگر موانع رونق اقتصادی و بهبود وضعیت مالی در سال‌های مذکور بود.

حکومت مرکزی هنوز از این مشکلات خلاص نشده بود که ایران وارد دوره دوم رویارویی با روسیه گردید (۱۲۴۰-۱۲۴۳ ق). این جنگ در پی شکست سهمگین ایران و پیشروی روسیه تا تبریز، بزودی با انعقاد پیمان ترکمانچای ۱۸۲۸م/۱۲۴۳ق پایان یافت. با وجود این، خسارت مالی آن کمتر از جنگ اول نبود، زیرا افزون بر هزینه‌های نظامی و انتزاع ولایات ثروتمند ایروان و نخجوان، ایران پرداخت ۱۰ کرور (پنج میلیون تومان) غرامت جنگی به روسیه را گردن نهاد. بدین ترتیب، افزایش مخارج حکومت مرکزی بر اثر خسارت‌های مالی ناشی از جنگ در حالی روی داد که درآمدهای مالیاتی به دلیل سرپیچی حکام از ادای مالیات دیوانی کاهش یافته بود. چنانکه فتحعلی شاه به هنگام ارسال وجه غرامت جنگ، در نامه‌ای خطاب به عباس میرزا نوشت: «سوی ۱۰ کرور خسارت و هزینه‌های جنگ «نقصان دخل... و توفیر خرج دیوان اعلی... از بیست کرور»

1. Lambton, A.K.S.

گذشته است. از دیگر نتایج جنگ کاهش ذخایر مسکوکات خزانه بود که پیش از این ۸۰ کرور موجودی داشت (فائمه مقام فراهانی، ۴۱-۴۲). افزون بر هزینه‌های نظامی باید از گسترش تشکیلات اداری، بیوتات سلطنتی و مواجب و مقرری فرزندان فتحعلی شاه و خوانین قاجاری یاد کرد که بخشی از درآمد مالیاتی را به خود اختصاص داده بودند.

این وضع نامساعد پس از پایان جنگ دوم با روسیه، در پی رویدادهایی چون نافرمانی حکام و حتی فرزندان شاه، بروز قحط و غلا، وبا، طاعون،^۱ زلزله و آفت ملخ زدگی متوالی در سراسر مملکت، در کنار برف و سرمای شدید سال ۱۲۴۷ ق، گرانی و تورم متعاقب آن وخیم‌تر گردید (خاوری شیرازی، ۲/ ۷۳۱، ۸۵۵؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳/ ۱۵۹۷).^۲ مؤید این بحران اعطای معافیت و تخفیف گسترده مالیاتی در سراسر کشور از سوی شاه بود که کاهش شدید عواید مالیاتی را به دنبال داشت (خاوری، شیرازی، ۲/ ۷۹۳، ۸۵۴-۸۵۵).^۳ بدین ترتیب فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۵۰ ق در حالی که برای اخذ ۶۰۰ هزار تومان مالیات چهار ساله معوق فارس از فرزندش حسینعلی میرزا فرمانفرما راهی آن دیار شده بود، درگذشت و تخت سلطنت را با خزانه خالی و کسری بودجه (جمع و خرج) برای جانشینش به میراث گذاشت (خاوری شیرازی، ۲/ ۹۱۲؛ Floor, 448).

اوضاع مالی و مالیه در عصر محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق)

آشفته‌گی وضع سیاسی - مالی کشور

محمد میرزا در شرایطی بر تخت سلطنت جلوس کرد که اوضاع مملکت از منظر سیاسی و مالی بسیار مغشوش بود. افزون بر مشکلات عدیده مالی از جمله کاهش درآمد، پرداخت ۱۷۰ هزار تومان باقی قسط نهم غرامت جنگ با روسیه و تأخیر در پرداخت مواجب و برآوات معوقه؛ جمعی از داعیه داران سلطنت از جمله حکمرانان تهران، فارس، خراسان، بسطام و کرمان سر از اطاعت پیچیده و نافرمانی می‌کردند. در شرح بحران

۱. در مورد طاعون ۱۸۳۰-۱۸۳۱ و تبعات منفی اقتصادی و اجتماعی ر. ک، سیف، ص ۲۳۱-۲۴۲.
 ۲. برای نمونه، حسینعلی میرزا فرمانفرما، حاکم فارس، در ۱۲۴۴ ق مبلغ ۱۲۵۶۱۱ تومان باقی سنواتی داشت که فتحعلی شاه طی فرمانی محمد زکی خان فرمانده قشون فارس را مسئول وصول مالیات باقیمانده کرد (فائمه مقامی، ۳۴۲).

۳. به نوشته خاوری شیرازی، افزون معافیت مالیات اهالی گیلان و مازندران، مبلغ ۴۰۰ هزارتومان از مالیات اصفهان (منظور عراق عجم) بخشیده شد (خاوری شیرازی، ۲/ ۷۹۳، ۸۵۴-۸۵۵).

مالی همین بس که شاه جوان پس از استقراض ۷۰ هزار تومان از ایلچی انگلیس در تبریز، توانست مقدمات حرکت موکب خود را به سوی تهران فراهم کند (همان، ۹۳۳/۲). در همان زمان، حاکم پایتخت، ظل السلطان، علی‌شاه، عموی شاه با جلوس بر تخت شاهی در طول ۴۰ روز سلطنت خود نزدیک به دو کروار از ذخایر خزانه (اندرون) را با بذل و بخشش بی رویه به هدر می‌داد. دیگر مدعی سلطنت، فرمانفرمای فارس حسینعلی میرزا، همچنان از ادای ۶۰۰ هزار تومان باقی مالیاتی عهد فتحعلی‌شاه امتناع می‌ورزید (همان، ۹۳۳-۹۳۲/۲؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۶۲۹/۳؛ واتسن، ۲۶۹). در چنین شرایطی بود که وبای سال ۱۲۵۱ ق با گرفتن جان ۵۰ هزار نفر در تهران و سایر بلاد، قحط سالی را به دنبال خود داشت، رویدادی که اوضاع مملکت را بحرانی‌تر کرد (سپهر، ۶۵۴/۲؛ اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۱۶۳۳/۳).

قائم مقام فراهانی، صدر اعظم، پس از توفیق در سرکوبی شاهزادگان و خوانین سرکش و برقراری آرامش و امنیت در سراسر مملکت، به اصلاح امور مالی و مالیاتی پرداخت.^۱ از جمله اقدامات او برای بهبود امور مالی محدود کردن اختیارات شاه در بودجه مملکتی بود و از این طریق توانست با کاهش حقوق و مواجب درباریان، نظامیان و حتی خود شخص شاه، میزان مخارج را تقلیل دهد (کورف، ۲۳۲؛ سیمونچ، ۷۴-۷۵؛ اعتماد السلطنه، صدرالتواریخ، ۱۳۶-۱۳۷؛ Floor, 448). بدین منظور او رسیدگی به محاسبات مالیات ولایات و تحویلات صاحب جمعان و خرج دیوان را که پیش از این بر عهده هیئتی از مستوفیان بود به یک نفر (وزیر مالیه یا شخص صدراعظم) محول کرد (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۲۵۸). تخفیف مالیاتی و تدابیر حکومت مرکزی برای رونق و آبادی روستاها و مزارع آسیب دیده از طاعون و قحطی ۱۲۵۱ ق، از دیگر اقدامات قائم مقام برای بهبود اوضاع مالی کشور بود. برای نمونه، در آذربایجان مالیات شماری از روستاهای طاعون زده قراچه داغ بخشیده شد. در اصفهان مباشران دیوانی حسب فرمان حکومت، در بین رعایای روستاهای مخروبه و لم یزرع، برای کشت و کار بذر توزیع کردند که اسامی این دهات به عنوان *خالصه بذری* در دفاتر دیوان ثبت شد. در ایالت فارس ۸۴ هزار تومان و ۱۴ هزار خروار غله به مؤدیان مالیاتی در بلده و بلوکات تخفیف داده شد (مجلس، شماره ثبت ۸۵۲۴؛ دا. تهران، شماره ثبت، 130 BH؛ جابری انصاری،

۱. برای نمونه، در نامه‌های به تاریخ ۱۲۵۰ ق به قائم مقام از برقراری امنیت در ولایات خراسان و سرکوبی خوانین یاغی آن گزارش شده است (صفایی، ۲۹-۳۳).

۳۲). اصلاح عیار مسکوکات طلا و نقره در ضرابخانه در تهران و سایر ولایات از دیگر برنامه‌های صدر اعظم برای رونق کسب و کار و بهبود اوضاع مالی بود (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۴۷۸). اما اصلاحات قائم مقام تأثیر قابل توجهی جز برانگیختن دشمنان و مخالفان نداشت که در نهایت به قتلش انجامید (Floor, 448). آنگاه محمد شاه حاج ملا عباس ایروانی معروف به حاج میرزا آقاسی را که نسبت به وی ارادت خاصی داشت، به صدارت برگزید که تا پایان سلطنتش در این مقام باقی ماند. در بیشتر منابع دوره قاجار دلیل اصلی و شروع بحران‌های مالی حکومت قاجاریه به سیاست‌های مالی حاج میرزا آقاسی نسبت داده شده است.

صدارت حاج میرزا آقاسی

گزارش‌ها حاکی از آن است که امور مالیه کشور در آغاز صدارت حاجی میرزا آقاسی چنانکه باید منظم و منضبط نبود و مالیات ولایات به درستی به تهران نمی‌رسید. چنانکه حاجی میرزا آقاسی در نامه‌ای خطاب به محمد شاه در این باره می‌نویسد: «پاره امور در تعویق مانده و کارها را معطل کرده مالیات نمی‌رسد». به نوشته حاجی میرزا آقاسی از مازندران «تا حال دیناری وصول نشده و به قشون چیزی نرسیده» بود. زیرا فضلعلی خان، حاکم مازندران، در فرستادن باقی یونتئیل (۱۲۴۹-۱۲۵۰ق) و مالیات سال جاری (قوی‌ئیل) تعلل می‌کرد. او در ادامه با اشاره به اینکه کار رسیدگی به حساب فارس هنوز خاتمه نیافته، می‌گوید: «مال فرمانفرما در دست فرنگی‌ها و ملاها ماند». مالیات دیوانی کردستان، سربند و کزار و فراهان نیز مانند مازندران به مرکز نرسید و دوازده هزار تومان از مالیات ملایر نیز «سوخت شد» (صفایی، مدارک تاریخی، ۳۳-۳۴). او همچنین در عریضه‌ای دیگر به محمد شاه ضمن اشاره به تعلل معتمد الدوله، حاکم فارس، در رساندن محاسبه و اسناد خرج یونتئیل (۱۲۵۰ ق)، بر وصول ۷۸ هزار تومان باقی و تصدیق اعمال تخفیفات قوی‌ئیل تأکید می‌ورزد (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۵۸۷۸). بنابراین حاجی میرزا آقاسی که نابسامانی وصول درآمدهای بیش از ساختار مالیاتی حاصل عملکرد و نافرمانی حکمرانان ولایات می‌دانست، کوشید با تغییر حکام و انتصاب افراد نزدیک به خود قدرت دولت مرکزی را افزایش دهد (Floor, 448). آغاز کار حاج میرزا آقاسی با اصلاحاتی از سوی شاه نیز همراه بود. از آنجا که وعده قائم‌مقام فراهانی به روستائیان برای تخفیف و کاهش مالیاتی و بهبود اوضاع اقتصادی

تحقق نیافته بود، محمد شاه به دنبال رفع محدودیت‌های پیشین، سعی کرد به وعده اصلاحات عمل کند. از این رو، فرامینی در ۱۲۵۲ ق در جهت کاهش بار مالیاتی رعایا و رفع تظلمات حکام و ضابطین صادر کرد (اعتضادالسلطنه، ۴۳۲-۴۳۶؛ سپهر، ۶۳۸/۲). بدین منظور او افزون بر فرمان تخفیف عمده مالیاتی و لغو رسم مقاطعه کاری مالیات روستاها، با تعیین مقرری حکام و عمال از محل اصل مالیات که در گذشته غالباً از محل فرع ادا می‌شد، آنان را از تعدی و تجاوز اموال و دارایی مردم بازداشت. در همین زمینه نظامیان را موظف کرد که به هنگام اخذ سیورسات از رعایا که مقدار آن در سال قریب بر یک کرور بود، به آنها سند بدهند تا دبیران و مستوفیان آن را در قبال منال دیوانی محاسبه کنند. املاک و اراضی که جبرا و قهرا به ضبط خالصه دیوان درآمده بود، پس از ارائه قباله معتبر از سوی وراث و با تأیید حکام شرع باید از خالصگی موضوع و به صاحبانشان مسترد می‌گردید (اعتضادالسلطنه، ۴۰۵-۴۰۶؛ سپهر، ۹۲۱/۲؛ Floor, 448-449). به نوشته اعتضادالسلطنه، عمال و کارگزاران دیوان از فرامین صادره خشنود نبودند، زیرا گذشته از آنکه با این فرامین مداخل و منافع از بین می‌رفت، آنها بر این باور بودند دیوان قریب ۲ کرور ضرر خواهد کرد (اعتضادالسلطنه، ۴۰۶). از دیگر اقدامات محمد شاه برای بهبود و اصلاح درآمدهای مالیاتی، فرمان ممیزی و تعیین مالیات قطعی بود. بنابر اظهار مؤلف تاریخچه مالیه در ایران، ممیزان تقریباً تمام ایران را بازدید و ممیزی کردند (تاریخچه مالیه در ایران، ۲۰-۲۱؛ مستوفی، ۷۰/۱). به عنوان نمونه، بر اساس کتابچه جزو جمع محال نه‌اوند و خزل و ولایت ساوه و توابع، مناطق مزبور حسب فرمان محمد شاه به ترتیب در قوی‌ئیل ۱۲۵۱ ق و تخاقوی‌ئیل ۱۲۵۳ ق ممیزی شدند. با وجود این، از اسناد جزو جمع تمامی ولایات و درآمد کل برآورد شده اطلاعی در دست نیست.^۱ ولی بنا بر گزارش اسناد کنسولی انگلیس، درآمد نقدی و جنسی کل کشور در ۱۸۳۶م/ ۱۲۵۱-۱۲۵۲ق به ۲۴۶۰۷۴۹ تومان بالغ می‌شد که ۲۰۸۱۵۳۲ تومان آن نقدی و ۳۷۹۲۱۷ تومان بابت ارزش مالیات جنسی بوده است (Issawi, 361-362). بنا بر گزارشی از چارلز استودارت از افسران انگلیسی مأمور در ایران به وزیر مختار بریتانیا در تهران، در ۱۸۳۶ م/ ۹ محرم ۱۲۵۲ ق مخارج کل نظامیان منظم و نامنظم که از قرار صورت دفترخانه قشون ۱۰۰۷۵۰ نفر بود، به انضمام ۱۵۰ هزار لیره بابت ۵۰ هزار نفر جیره بگیر، ۶۳۶۱۳۱ لیره یا حدود ۱۲۷۲۲۶۲ تومان می‌شد. این مقدار ۵۰٪

۱. برای اطلاع از میزان مالیات ولایات نه‌اوند و ساوه ← جدول ۱.

عایدات دولت بود (استودارت^۱، ۱۲۸-۱۲۹). اگرچه امتیاز این اقدامات به حساب شاه گذاشته شد، اما می‌توان حدس زد که علی‌القاعده می‌بایست به پیشنهاد صدراعظم یا دست کم با صلاحدید و موافقت او صورت گرفته باشد. به سخن دیگر می‌توان حدس زد که نقش حاج میرزا آقاسی در این امور عمده‌مسکوت گذاشته شده است.

تبعات مالی جنگ هرات و ناآرامی‌ها

محمدشاه در سال ۱۲۵۲ ق پس از سرکوب ترکمانان استرآباد، وارد جنگ دوساله هرات (۱۲۵۳-۱۲۵۴ ق) شد که به رغم صرف مبالغ هنگفت از محل درآمدهای مالیاتی بدون کسب موفقیت نظامی به دارالخلافه بازگشت. این در حالی بود که هزینه و مخارج جنگ، بار مالی زیادی بر شانه خزانه گذاشته بود. بنا بر برآورد وزیر لشکر در هرات موجب، مقرری و خانواری قشون به سال ۱۲۵۴ ق، به مبلغ ۱۴۲۴۲۴۱ تومان و ۷۸۴۸ دینار بالغ می‌شد. همو پرداخت غیر نقدی در همان سال را بدین قرار ثبت کرده است: غله (۹۰۲۵۵ خروار و ۲۸ من)، شلتوک (۲۲۱۵۵ خروار ۳۲ من) و ابریشم (۴۳ من و ۱۰ سیر) که در مجموع ۵۶٪ مخارج کل مملکت بوده است (جدول ۳؛ نمودار ۱- هزینه‌های تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق).^۲ افزون بر هزینه فوق، مبلغ ۸۰ هزار تومان صرف اخراجات و تدارک قورخانه شد که حاجی میرزا آقاسی آن را پرداخت کرد. ناکامی نظامی و فزونی هزینه‌ها در شرایطی بود که عواید مالیاتی حکومت مرکزی به طور کامل وصول نمی‌شد. چنانکه در خلال جنگ هرات اوضاع و امور اداری و مالی شهرها و بلوکات عراق عجم و فارس به ویژه اصفهان، کاشان، شیراز، لرستان و عربستان به سبب طغیان اشرار و بلوا و آشوب اهالی ناراضی و نیز هجوم قوای انگلیس به بوشهر و خارک از یک سو، و تصرف محمره به دست پاشای بغداد از سوی دیگر، نا امن، آشفته و مختل شده بود. در این میان مالیات دیوانی به سبب امتناع حکام و خوانین سرکش و متمرد، لاوصول و در محل باقی ماند. در این شرایط شیوع بلای طاعون در شهرهای آذربایجان (اردبیل و مراغه) نیز بر وخامت اوضاع افزود (اعتضاد السلطنه، ۴۸۴، ۷۴۱؛ سپهر، ۶۹۴/۲، ۷۲۹-۷۳۲؛ هدایت، روضه‌الصفاء، ۱۰/۸۲۳۳-۸۲۴۱، ۸۲۵۸، ۸۲۶۴؛ خورموجی، ۲۷). از این رو، شاه بلافاصله بعد از بازگشت از هرات برای نظم و انتظام امور تصمیم

1. Ch. Stadart.

۲. واتسن (ص ۲۸۷) به نقل حاج میرزا آقاسی می‌نویسد ایران در جنگ هرات حدود ۶ کرور هزینه کرد.

گرفت به عراق عجم و فارس سفر کند که این خود مستلزم منابع مالی بود. مؤید این امر نامه‌ای است از محمد شاه پیش از حرکت به سوی اصفهان به معتمدالدوله منوچهر خان حاکم آن دیار؛ او ضمن تأکید در تسریع ارسال پول نقد و تأمین سیورسات قشون، با ابراز نارضایتی از عملکرد حاکمان فارس، کردستان، بروجرد و سایر ولایات، اظهار می‌کند که در آن سال‌ها فقط گیلان و یزد به خوبی از عهده مالیاتشان بر آمده بودند (۱۲۵۵ ق) (اصفهانیان و همکاران، ۱۲/۸).

بر اثر اقدامات دولت در سرکوبی شورش اصفهان و کاشان (۱۲۵۵ ق)، تغییر حکام اصفهان، کرمانشاهان، لرستان، عربستان، همدان و قزوین، علی‌الظاهر در آن مناطق نظم و انتظام برقرار شد (هدایت، *روضه الصفا*، ۱۰/۸۲۷۲؛ اعتضاد السلطنه، ۵۰۴-۵۱۲؛ سپهر، ۱۲/۷۴۱، ۷۴۹-۷۵۰). بدین ترتیب حاکمان جدید عراق عجم و فارس با حمایت حکومت مرکزی، حکمرانان، مشایخ عرب و خوانین یاغی را منکوب کردند؛ و با آرامش و امنیت برقرار شده توانستند مالیات دیوانی معوق را وصول نمایند (هدایت، *روضه الصفا*، ۱۰/۸۲۷۳-۸۲۷۶؛ سپهر، ۱۲/۵۲۳، ۷۶۱، ۷۶۸-۷۷۶). با وجود این، آنان نیز همچون پیشینیان در ارسال مالیات دیوانی اهمال و سستی داشتند. برای نمونه، اگرچه عملکرد فرهاد میرزا، نایب الایاله فارس، در برقراری نظم و آرامش در ولایات و بلوکات و ستاندن مالیات از اهالی کوه گیلویه، بهبهان، رامهرمز، فلاحی و محمره که در ادای مال دیوان مسامحه می‌کردند، رضایت بخش بود، اما در ارسال مالیات دیوانی و تأدیه مخارج موافق با دستورالعمل، توفیقی نداشت. در پاسخ به این اهمال، حکومت مرکزی به ناچار وزیر مالیات فارس را به تهران احضار کرد که پس از تفریغ محاسبات دو ساله فارس روشن شد نایب الایاله مبلغ ۱۰۰ هزار تومان بدهکار است. به رغم سکوت منابع، دور نیست که همین بدهی موجب تاخیر در ارسال درآمد فارس به خزانه مرکزی شده باشد. برای انتظام امور مالی فارس فرخ خان کاشی، پیشخدمت خاصه، از سوی دیوان برای تحصیل مالیات معوق و نظم امور مالی به فارس اعزام شد (سپهر، ۱۲/۸۱۵؛ هدایت، *روضه الصفا*، ۱۰/۸۲۷۶؛ حسینی فسائی، ۱/۷۸۰).^۱

۱. پیش از این نیز در سال ۱۲۵۶ ق فرخ خان کاشی برای جمع‌آوری منال دیوانی و تعیین خراج سال آینده گیلان به آنجا اعزام شده بود (سپهر، ۱۲/۷۵۸).

جدول ۱- جمع و خرج شماری از ولایات ۱۲۵۰-۱۲۵۴ ق^۱

سال	ولایت	جمع	خرج	باقی/زیاده
قوی نیل ۱۲۵۰- ۱۲۵۱	فارس و کوه گیوله	ن: ۴۰۶۴۸۹ ت ۷۷۷۵ د ج: غ ۹۷۳۶ خ ۱۸ م ک ۳۴۱۱ خ ۱۸ م بعد کسر تخفیف	ن: ۲۹۷۸۰۱ ت ۳۴۵۰ ج: غ ۹۹۴۶ خ ۷۵ م ک ۹۵۷۹ خ ۷۹ م	باقی ن: ۸۸۲۳۷ ت ۲۶۰۰ د ج: ۳۱۷ خ
"	نهایند و خزل از قرار ممیزی میرزا حسن آشتیانی	ن: ۲۰۵۰۹ ت ۷۴۲۶ د ج: ۵۰۰۰ خ به انضمام تفاوت خالصه		
پیچی نیل ۱۲۵۱- ۱۲۵۲	قراچه داغ و مشکین	ن: ۴۱۷۴۱ ت ۱۰۶۰ د ج: ۳۲۳۳ خ ۷۸ م قرچه داغ بعد کسر ۳۰۴۴۴ ت ۵۶۳ د ۳۱۰۳ خ ۷۸ م	ن: ۴۱۵۱۱ ت ۹۳۲۵ د ج: ۲۶۴۶ خ ۱۹ م	در باقی حرف خرج آمده زیاده دارد ن: ۱۷۲ ت ۹۵۰ د
"	گیلان	ن: ۱۷۰۳۰۶ ت ۱۵۸۵ د ج: ۲۰ خ ۲۰ م		
تخاقوی نیل ۱۲۵۲- ۱۲۵۳	ساوه و بلوکات	ن: ۴۶۴۲ ت ۵۳۲۰ د ج: ۴۹۸۲ خ ۹۹ م		
ایت نیل ۱۲۵۴	بلده ساوه و حومه	ن: ۱۷۵۵ ت ۹۷۸۰ د ج: ۴۲۵۸ خ ۶۰ م		
"	کزاز، فراهان، سربند، شرا، وفس، بزچلو، اصلاح قم رودبار، تفرش، سایر بلوک و محلات	ن: ۷۲۷۳۵ ت ۶۵۹۵ د ج: غ ۱۷۴۰۴ خ ۹۰ م ک ۲۲۲۴ خ بابت فرع، رسومات، تفاوت معامله و کاه خالصه ن: ۲۲۲۱۹ ت ۸۸۳ د ج: غ ۶۹۰ خ ک ۲۱۰۴ خ	ن: ۴۱۳۲۲ ت ۸۲۶۵ د ج: غله ۱۶۲۴۲ خ ۵۴ م ک ۱۱۳۱ خ ۶ م	ن: ۲۲۲۲۲ ت ۱۴۲۷ د ج: غ ۶۶۱۳ خ ۸۹ م ک ۹۷۲ خ ۹۸ م
"	نهایند و خزل	ن: ۲۰۵۰۹ ت ۷۴۲۶ د ج: ۵۰۰۰ خ	ن: ۱۵۲۱ ت ۴۰۰۰ د ج: ۹۹۸ خ ۵ م	ن: ۱۸۹۸۸ ت ۳۴۲۶ د ج: ۴۰۰۱ خ ۹۵ م

۱. دا. تهران، شماره ثبت، BH 130، ۱۱۱۸۸، ۱۱۱۸۹؛ مجلس، شماره ثبت، ۸۵۲۴، ۹۴۴؛ س.ا.م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸.

پایان ناآرامی‌ها و برنامه‌های مالی - نظامی دولت

در پنج سال نخست سلطنت محمد شاه به علت نا آرامی، شورش و جنگ‌های مداوم چنان که باید به امور مملکتی پرداخته نشد. بنابراین، دولت پس از موفقیت در برقراری آرامش در کشور برای بهبود اوضاع اقتصادی به یک رشته اقدامات دست زد. در همین باره حاجی میرزا آقاسی در نامه‌ای به کنت دو سرتیژ^۱، وزیر مختار فرانسه در ایران، در تشریح اهم اقدامات و برنامه‌های دولت می‌نویسد: حکومت «بعد از نظم کامل ایران» به «تعمیر بلاد و اجرای انهار و قنوات و بناهای مستحکم در اطراف» مشغول گشت و «بعد از آن به انضباط امر لشکر و قشون و قورخانه و توپخانه» پرداخت (آدمیت، مقالات تاریخی، ۷۶). اما پیش از آن ضرورت داشت دولت آماری دقیقی از میزان درآمدها، مخارج، تیول و نیز املاک خالصه و موقوفات داشته باشد. از این رو، بنا بر دستور حاج میرزا آقاسی «جهت استحکام قواعد دولت ابد مدت به مقتضای رای زرین و فکر دوربین، برای هر قسمی از اعمال دخل و خرج ممالک محروسه ایران» کتابچه جامع و کامل تهیه گردید که کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۲۵۵ ق، کتابچه تیول و محل مواجب و تخفیف شاهزادگان و امنای دولت و عساکر نصرت فرجام (از آغاز سلطنت الی آخر پنج ماهه اول تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق) و کتابچه املاک خالصه و وقفی که پس از چند بار اصلاح و بازنویسی نسخه نهایی آن در ۱۲۵۹ ق به شاه ارائه شد، از آن جمله است (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸، ۲۹۵/۷۱۹۷؛ دبیر سیاقی، ۲۷). اما پیش از پرداختن به اقدامات حاجی میرزا آقاسی، ضرورت دارد به بررسی عایدات و مخارج کشور و ایالات در ۱۲۵۵ ق، بر اساس کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه ۱۲۵۵ ق بپردازیم.

درآمد و مخارج کشور در ۱۲۵۵ ق

بر اساس کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق، درآمد کل ایران در این سال بالغ بر ۳۳۴۰۷۱۸ تومان بوده که نسبت به سال ۱۲۵۱-۱۲۵۲ ق (پیچی ئیل) ۲۲٪ افزایش داشته است. بی تردید اقدامات و تدابیر حاج میرزا آقاسی در سال‌های نخست برای بهبود اوضاع مالی، در افزایش این عایدات موثر بوده است. از مجموع عایدی ۱۲۵۵ ق مبلغ ۲۸۳۳۹۷۶ تومان و ۴۷۱۶ دینار آن نقد و مابقی (۵۰۶۷۴۲) تومان بابت ۲۳۶۱۶۲ خروار و ۷۰ من غله، ۶۳۵۳ خروار و ۵۷ من شلتوک، ۱۵۲۵۱ خروار و ۷۳

1. Le Comte de Sartiges.

من کاه، ۱۸ من و ۲۲ سیر ابریشم، ۵۰ خروار خرما و حنا) به صورت جنسی أخذ شده بود. پس از عراق عجم و آذربایجان، بیشترین درآمد از فارس و خراسان و کمترین درآمد به دارالمرز گیلان تعلق داشت که مالیاتش افزایش یافته بود.

در این داده‌ها نکته قابل توجه افزایش چشمگیر درآمد مالیاتی آذربایجان و خراسان نسبت به ۱۲۲۶ ق است. بی تردید آرامش و امنیت پس از جنگ، اقدامات و اصلاحات مالی و عمرانی در توسعه و آبادانی آذربایجان که رونق کشاورزی و بازرگانی را به همراه داشت، در افزایش درآمدهای مالیاتی این ایالت بی تأثیر نبود. گفتنی است از مجموع کل درآمد آذربایجان مبلغ ۸۱۳۱۰ تومان آن عوارض مالیاتی گمرک است که بر بهبود تجارت خارجی دلالت دارد. در مورد خراسان بخش قابل توجهی از افزایش جمع مالیات مربوط به برگشت ۵۶ هزار تومان از خرج بود که حکومت پیش از این در قبال تأمین نوکر دیوانی (نیرو نظامی) به حکام و خوانین می‌پرداخت (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸ ذیل جمع و خرج آذربایجان، ارض اقدس و توابع و گیلان). عواید مالیاتی گیلان همانطور که محمد شاه در نامه اخیرالذکرش (۱۲۵۵ ق) بدان اشاره داشت، در طی این سال‌ها به دلیل درآمد حاصل از رونق صنعت ابریشم روندی رو به رشد را نشان می‌داد، به گونه‌ای که درآمد مالیاتی این ولایت در تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق با رشد بیست و دو درصدی نسبت به پیچی‌ئیل ۱۲۵۲ ق، به ۲۰۸۰۷۴ تومان و ۱۳۸۸ دینار نقد و ۲۲ خروار و ۴۰ من غله رسید (جدول ۱؛ جدول ۲؛ کریمی گیلایه، ۱۱۲-۱۱۶). درآمد مالیاتی مازندران نیز از بابت تفاوت اجارات، تیولات و دهات نزدیک به ۱۰٪ بیش از سنوات قبل بود. مالیات فارس پس از کسر تخفیفات در مقایسه با ۱۲۵۰ ق، نقدی افزایش و جنسی کاهش داشته است.

از آغاز سلطنت محمد شاه، داد و ستد با اروپا گسترش یافت. بنا بر آمار ابوت،^۱ کنسول بریتانیا، تجارت با اروپا از طریق تبریز در سال‌های ۱۸۳۹-۱۸۴۵ م چهل و پنج درصد رشد را نشان می‌داد. در جنوب نیز واردات کالاها و منسوجات انگلیسی از دو بندر عباسی و بوشهر با رشد فزاینده‌ای همراه بود. در نتیجه بر عواید حکومت از عوارض گمرکی و راهداری افزوده شد. در سال ۱۲۵۵ ق از محل گمرک و راهداری حدود ۲۰۰ هزار تومان عاید خزانه مرکزی گردید (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸؛ ابوت، ۱۶۰؛ ناطق، ۲۰۸؛ امانت، مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۳۶-۳۷). با وجود

1. K. E. Abbott.

این افزایش واردات کالاهای اروپایی به ویژه منسوجات، علاوه بر کاهش تولید صنایع داخلی، تعطیلی کارگاه‌ها، بیکاری و در نتیجه کاهش مالیات از آثار منفی گسترش تجارت بود. عدم تعادل در تجارت خارجی، خروج مسکوکات طلا و نقره به سمت هندوستان و ترکیه و کمبود نقدینگی را به دنبال داشت که تهدیدی بزرگ برای خزانه و تجارت ایران به شمار می آمد. اگرچه دولت کوشید که با وضع محدودیت بر ورود کالاهای اروپایی و حمایت از صنایع داخلی و وضع قوانینی، از خروج فلزات گرانبها از کشور جلوگیری کند، ولی در این کار موفقیت چندانی کسب نکرد (ناطق، ۲۱۴-۲۱۵؛ آل داود، ۱۰۳۷).

جدول ۲- جمع و خرج ایالات و ایلات در تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق^۱

ایالت	جمع	خرج	باقی/زیاده
آذربایجان	ن: ۵۴۹۱۳۳ ت ۹۰۰۰ د ج: غ ۴۶۸۹۹ خ ۷۴ م ش ۵۷۲ خ ۶۰ م و یونجه ۵۵۱۹ خ ۲۵ م	ن: ۲۷۴۵۴۲ ت ۲۷۵۵ د ج: غ ۲۶۷۹۱ خ ۴۷ م ش ۶۰ خ ۵۰ م ک ۴۳۰۵ خ ۸۶ م	ن: ۲۷۴۶۰۰ ت ج: غ ۸۱۲۳ د ش ۲۰۹۸ خ ۲۷ م ک ۵۱۲ خ ۱۰ م کاه و یونجه ۱۲۱۳ خ ۳۹ م
خراسان	ن: ۳۶۲۲۰۰ ت ۲۸۳۴ د ج: غ ۶۵۲۷۳ خ ۲۳ م خرما و حنا ۵۰ خ ۱۸ م ۳۲ س ش ۴۵۱۴ خ ۱۵ م ک ۳۰۴۹ خ ۶۶ م	ن: ۱۳۱۸۶۳ ت ۸۲۵۰ د ج: غ ۳۳۹۶۳ ش ۳۳۸۹ خ ۴۸ م س ابریشم ۱۸ م ۲۲	ن: ۲۳۰۳۹۴ ت ج: غ ۹۵۸۳ د ش ۳۱۳۰۹ خ ۳۳ م کاه ۳۸۴۹ خ ۶۶ م [حنا] ۵۰ خ
دارالمرز	ن: ۳۰۸۰۷۴ ت ۱۳۸۸ د ج: غ ۲۲ خ ۴۰ م	ن: ۷۵۷۹۰ ت ش ۲۶۶۸۸ ت د ۵۳۲۵	ن: ۲۳۲۲۸۳ ت ج: ۲۲ خ ۴۰ م مازندران نقدا و جنسا ۴۹۱۰۱ ت د ۵۸۰
ولایات عراق	ن: ۱۲۰۶۵۰۰ ت ۵۹۸۳ د ج: غ ۱۱۵۹۷۷ خ ۳۳ م ش ۱۲۶۶ خ ۸۲ م ک ۵۸۸۲ خ ۸۲ م	ن: ۲۴۲۵۳۹ ت ۴۷۷۸ د ج: غ ۳۹۴۶۸ خ ۷۵ م ش ۴۵۱ خ ۲۷ م	ن: ۹۵۷۹۶۱ ت ج: ۱۲۰۵ د ش ۸۱۵ خ ۵۵ م غ ۷۶۵۸ ک ۵۸ م خ ۴۸ م

فارس	ن: ۴۰۸۰۰۰ ت ۸۰۰۰ خ ^۱	ن: ۶۲۶۸۶ ت ۱۲۵۰ د ج: ۱۰۰۵ خ ۶ م	ن: ۳۴۴۳۳ ت ۸۷۵۰ د ج: ۶۹۹۴ خ ۹۴ م
شاهسون و زرگر	ن: ۹۳۰۴ ت ۶۹۰۰ د	-	-
جمع کل	ن: ۲۸۳۳۹۷۶ ت ۴۷۱۶ د ج: غ ۲۳۶۱۶۲ خ ۷۰ م ش ۶۳۵۳ خ ۵۷ م ک ۱۵۲۵۱ خ ۷۳ م ابریشم ۱۸ م ۲۲ س خرما و حنا ۵۰ خ	ن: ۷۸۸۴۲۱ ت ۸۱۷۸ د ^۲ ج: غ ۱۰۱۲۹۹ خ ۱۸ م ک ۴۳۰۵ خ ش ۳۸۴۰ خ ۷۵ م ابریشم ۱۸ م ۲۲ س خرما و حنا ۵۰ خ	ن: ۲۰۴۵۵۵۴ ت ۶۵۳۸ د ج: غ ۱۳۴۹۳۳ خ ۵۲ م ک ۱۰۷۰۰۰ خ ش ۲۴۶۲ خ ۳۲ م خرما و حنا ۵۰ خ

در ۱۲۵۵ ق مخارج حکومت به نسبت رشد درآمد، افزایش را نشان می‌داد. مجموع مخارج در تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق مبلغ ۳۰۱۳۷۵۰ تومانی بود که ۲۵۹۶۸۷۷ تومانی و ۴۷۱۶ دینار آن نقدی و مابقی جنسی بود که ۱۷۶۶۶۷ خروار و ۵۸ من غله، ۱۵۲۵۱ خروار و ۷۳ من کاه و ۱۶۰۶۰ خروار و ۱۵ من شالی را شامل می‌شد. این در حالی است که پس از کسر مخارج ولایتی و مصارف دیوانی، ۱۹۹۳۳۱ تومانی و ۳۱۳ دینار نقدی، ۵۶۶۹۸ خروار و ۲۴ من غله، حنا و خرما ۵۰ خروار، یعنی ۳۲۶۹۶۸ تومانی نقداً و جنساً عایدی خزانه از بقایای ولایات بود. به عبارت دیگر در سال مذکور نود و دو درصد درآمدهای نقدی و هفتاد و نه درصد عایدات جنسی برای مخارج حکومت هزینه شده بود (نمودار ۱). در این میان قشون با ۱۰۵۲۱۸ نفر ابواب‌جمعی، ۵۶٪ مجموع هزینه را به خود اختصاص داده بود که بی‌گمان جنگ هرات در افزایش نفقات و مخارج نسبت به ۱۲۵۲ ق تأثیر داشت. در همان زمان، مقدار مقرری شاهزادگان و وابستگان خاندان سلطنتی با اختصاص ۱۲٪ مخارج به خود تنها یک درصد کمتر از مخارج ولایتی را نشان می‌داد. مخارج بیوتات سلطنتی با ۹٪ تقریباً با مقرری امراء، خوانین و مستمری آقایان قاجار ۴٪ و موجب اهل قلم و عملجات ۶٪ مجموع هزینه کل، برابر بود (نمودار ۱؛ جدول ۳).

۱. اصل جمع: نقد ۴۱۷۶۷۸ تومانی و ۴۵۰۰ دینار و جنس: شلتوک ۲۳۳۶۹ خروار و ۳۷ من، کاه ۳۰۲۱ خروار و روغن ۸ خروار.

۲. رقم فوق، میزان مخارج ولایتی به انضمام آنچه به خرج ولایات نوشته شده، می‌باشد. جمع مخارج ولایتی نقد: ۳۰۱۴۱۲ تومانی و جنس: غله ۵۴۷۸۷ خروار، شلتوک ۳۸۴۰ خ، کاه ۴۳۰۵ خروار، ابریشم ۱۸ م.

جدول ۳- جمع و خرج خزانه عامره و صاحب جمعان در تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق^۱

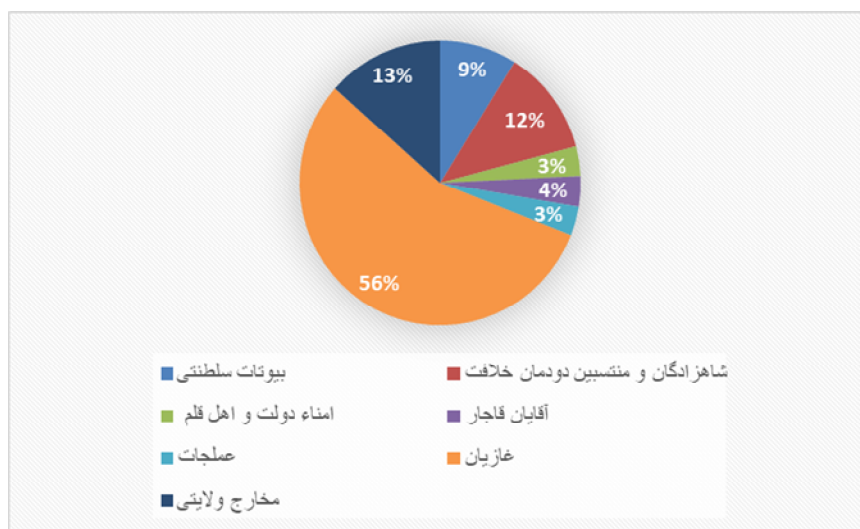
جمع کل	
نقد: ۲۰۴۵۵۵۴ تومان ۶۵۳۸ دینار	جنس: غله ۱۳۴۹۳۳ خ ۵۲ م کاه ۱۰۷۰۰ خ شلتوک ۲۴۶۲ خ ۳۲ م خرما و حنا ۵۰ خ
خرج کل ^۲	
نقد: ۱۸۰۸۴۵۵ تومان ۶۲۲۵ دینار	جنس: غله ۷۵۳۶۸ خ ۴۰ م شلتوک ۱۲۲۱۹ خ ۴۰ م
مصارف بیوتات خاصه (بیوتات سلطنتی) ^۳	
مقرری شاهزادگان گرام و منتسبین دودمان خلافت	ن: ۳۳۹۸۳۰ ت ۸۴۰۰ د ج: غ ۱۴۳۴۹ خ ۱۰۰۸۶
بعد از کسر زیاده غله آنچه به خرج ولایات نوشته شده است	۱۱۰۱۸۹ ت ۲۱۴۵ د از خزانه داده می‌شود
موجب و مقرری امناء دولت علیه و اهل قلم	ن: ۹۵۱۶۲ ت ۵۲۰۰ د ج: غ ۳۰۱۵ خ (امناء ۳۱۴۹۶ ت ۲۴۳۲ خ شامل حقوق حاجی، مستوفی الممالک و صدر و ...)
بعد از کسر زیاده غله آنچه به خرج ولایات نوشته شده است	۶۲۲۹۹ ت ۲۹۶۹ د از خزانه داده می‌شود
موجب و مقرری امراء و خوانین و آقایان قاجار اعم از تیولات که در ولایات دارند یا از دیوان می‌گیرند	ن: ۹۸۰۴۰ ت ۸۱۱۳ د ج: غ ۳۱۲۱ خ ۷۷ م ش ۲۰ م
بعد از کسر زیاده غله رسوم و آنچه به خرج ولایات نوشته شده است	ن: ۳۳۳۳۳ ت ۶۳۷۵ د ج: شلتوک ۲۰ خ از خزانه داده می‌شود
موجب و مقرری عملجات اعم از عمله خلوت، خدمت، حضور، دیوانخانه، خزانه، کارخانه، دواب، صندوق خانه، بنایی، نقاشی، مهندسین و غیره	ن: ۹۶۸۷۱ ت ۹۴۵۲ د ج: غ ۱۰۵۴ خ ۲۳ م ش ۱۰ خ
بعد از کسر زیاده غله آنچه به خرج ولایات نوشته شده است	ن: ۷۹۷۹۲ ت ۷۶۹۱ د ج: شلتوک ۱۰ خ از خزانه داده می‌شود
موجب، سیورسات، خانواری غازیان اعم از حاضر و غایب و موجود و گرفته نشده از قرار قلمدادی میرزا آقاخان که حسب الامر اقدس اعلی در هرات نوشته شد ۱۲۵۴ ق سواى آقایان قاجار که جزو خوانین و لشکرنویسان که جزو ارباب قلم نوشته شد	ن: ۱۴۲۴۲۴۱ ت ۷۸۴۸ د ج: غ ۹۰۲۵۵ خ ۲۸ م ش ۲۲۱۵۵ خ ۳۲ م ابریشم ۴۳ م ۱۰ س
بعد از کسر آنچه به خرج ولایات نوشته شده است	ن: ۱۲۸۳۴۸۰ ت ۷۰۵۰ د ج: غ ۶۱۰۱۹ خ ۴۰ م ش ۱۲۱۸۹ خ ۹۵ م از خزانه داده می‌شود

۱. س. ا. م، شماره سند، ۲۹۵/۷۳۷۸، جمع آن عبارت از باقی ولایات بعد وضع مخارج مقرر و مخارجی که از دیوان اعلی برات کشیده می‌شود به خرج آن می‌آید.

۲. خرج کل مصارف دیوانی: ۲۲۹۵۴۶۴ تومان و ۱۲۱۸۸۰ خروار غله و ۲۲۱۸۵ خروار شلتوک بوده است.

۳. سواى ۸۰ هزار تومان اخراجات قورخانه که حاجی میرزا آقاسی خود تقبل می‌کند و به خرج مالیات نمی‌آید، جمع نقدی بیوتات ۳۱۹۳۶۰ ت.

باقی و زیاده حساب کل خزانه باقی	ن: ۲۳۷۰۹۹ ت ۳۱۳ د ج: غ ۵۹۵۶۵ خ ۱۲ م
زیاده بابت شلتوک ۹۷۵۷ خ ۶۳ م	
بعد کسر قیمت زیاده شلتوک و مواجب افغان‌ها	۳۷۷۶۸ ت ۲۸۶۶ د
باقی حساب کل که باید وارد خزانه شود	نقد: ۱۹۹۳۳۱ ت ۳۱۳ د جنس: غله ۵۶۶۹۸ خ
۲۴ م حنا و خرما ۵۰ خ	

نمودار ۱- هزینه‌های تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق بر اساس جدول شماره ۲ و ۳

در خصوص وصول مالیات باید گفت رسم مقاطعه در این دوران نیز رایج بوده است. چنانکه از بررسی کتابچه جمع و خرج کل تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق می‌توان دریافت که وصول مالیات فارس، کردستان، ساوجبلاغ، سلیمانیه، طالقان و پشتکوه، حسب المقطع به حاکمان این نواحی واگذار شده بود. گمان می‌رود حکومت مرکزی به دلیل نافرمانی ایلات و خوانین در پرداخت تکالیف دیوانی می‌خواست است از طریق مقاطعه مالیات به حکام و مباشرین محلی از توانایی آنها در ستاندن وجوهات بهره ببرد.

جدول ۴- اخراجات بیوتات سلطنتی تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق و بارس ئیل ۱۲۵۸ ق^۱

بیوتات	تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق	بارس ئیل ۱۲۵۸ ق
اخراجات کارخانه مبارکه ^۲ و خادمان حرم خاقان مغفور و ترکمانان	ن: ۴۲۰۰۰ ت غله ۷۷۶ خ	ن: ۴۱۲۹۰ ت ج: ۱۲۶۸ خ
اخراجات صندوق خانه مبارکه	ن: ۱۰۰۰۰۰ ت	ن: ۹۴۹۲۹ ت ۵۰۰۰ د
اخراجان قورخانه و تدارک انبار قورخانه	ن: ۸۰۰۰۰ ت حاجی داده است به میزان نمی‌رود	ن: ۸۶۵۳ ت ۸۰۰۷۵ د ج: ۱۱۸۷ خ ۸ م
اخراجات فراشخانه و خیام خانه	ن: ۱۵۰۰۰ ت	ن: ۷۳۶۱ ت ج: ۱۸۳۰ خ
اخراجات خزانه عامره و صرف جیب	ن: ۳۰۰۰۰ ت	بابت صرف جیب ن: ۳۶۰۰۰ ت
اخراجات شترخانه و قاطرخانه از بابت علیق دواب سوای عمله دواب	ن: ۱۱۶۶۰ ت غ ۱۳۵۷۳ خ ک ۱۲۷۸۱ خ	به انضمام اصطلب ن: ۹۰۹۱ ت ج: غ ۸۶۰۳ خ ک ۹۵۸۵ خ
اخراجات بنائی	ن: ۲۰۰۰۰ ت	ن: ۱۲۰۰۰ ت
اخراجات مهمانخانه و کرایه خانه	ن: ۷۰۰۰ ت	-
اخراجات و صرف سوخت قهوه خانه و نقاره خانه و غیره	ن: ۲۵۰۰ ت	قهوه خانه ن: ۱۶۹۷ ت ج: ۲۳ خ
صرف دفترخانه مبارکه	ن: ۱۲۰۰ ت	صرف کاغذ: ۱۵۰۰ ت
جمع کل	ن: ۲۲۹۳۶۰ ت ج: ۱۴۳۴۹ خ	ن: ۲۱۲۵۲۲ ت ج: غ ۱۲۹۱۱ خ ک ۹۸۵ خ

امنیت، توسعه کشاورزی و ساماندهی خالصجات

اوضاع کشور در سال‌های پس از سفر محمد شاه به اصفهان و فرونشاندن آشوب و اغتشاش‌ها نسبتاً آرام گزارش شده است که این می‌توانست به سود خزانه مرکزی باشد. در سال‌های ۱۲۵۵-۱۲۵۷ ق در کرمان و بلوچستان و سرحدات شرقی به دلیل سرکشی آقاخان اسماعیلی که از سوی خوانین بلوچ و افغان نظیر محمدعلی خان ناروئی حاکم بمپور حمایت می‌شد، ناآرام و مشوش بود. ولی حکمرانان کرمان و امرای نظامی با کمک و پشتیبانی حکومت مرکزی توانستند در این مقطع آقاخان را شکست داده و قلعه بمپور را تصرف نمایند. در این مدت عملیات نظامی دیگری علیه خوانین بختیاری و اعراب سرکش کعب در فارس و شورش ترکمانان در استرآباد نیز با موفقیت به انجام

۱. س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸؛ مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳.

۲. شامل: نهار و شام، هزینه چراغخانه، مواجب خادمان حرم، کشیک و فراش و سوخت.

رسید (هدایت، روضه الصفا، ۱۰/۸۲۷۰-۸۲۷۲، ۸۲۸۰-۸۲۸۱؛ خورمچی، ۳۰-۳۱؛ آدمیت، امیرکبیر و ایران، ۲۵۵-۲۵۸).

توسعه سیستم آبیاری و اراضی کشاورزی

در سایه آرامش نسبی حاکم بر فضای کشور و نیز گسترش مبادلات تجاری که پیش از این بدان اشاره شد، حاج میرزا آقاسی تلاش کرد با توسعه کشاورزی از طریق اصلاح و توسعه آبیاری و ترویج کشت محصولات تجاری بر درآمد دولت بیافزاید. کشیدن نهری از رودخانه کرج، حفر قنات و کاریز در اطراف شهرهای تهران، شیراز و کرمان، همچنین اقدام به کشیدن نهری از رود جاجرود، بستن سد نهر هاشم (از شعب کرخه)، ترویج کشت درخت توت برای توسعه صنعت ابریشم و نیز خرید و احیای روستاهای مخروبه که از ابتدای صدرات آغاز کرده بود، از جمله اقدامات حاج میرزا آقاسی در جهت این سیاست بود.^۱ در نتیجه این سیاست سطح اراضی زیر کشت و تولید محصولات افزایش و احتمالاً بیکاری در شهرها کاهش یافت (دا. تهران، شماره ثبت ۸۸۹۱؛ مشیر الدوله، ۶۶؛ ناطق، ۲۳۵-۲۳۶، امانت، مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۴۵). برای نمونه، تعداد روستاهای مازندران در فاصله سال‌های ۱۲۵۰-۱۲۵۹ ق از ۶۱۰ روستا به ۸۳۰ روستا رسید (کاظم بیکی، ۱۹۲). بنابراین سیاست مذکور بر درآمد دولت از کشاورزی تأثیر مثبت داشت.

ساماندهی خالصجات و موقوفات

حاج میرزا آقاسی در کنار توسعه کشاورزی، تصمیم گرفت برای بهبود عایدات دولت بر درآمد املاک خالصه که همواره یکی از مهمترین منابع حکومت به شمار می‌آمد، بیافزاید. اما ناآرامی‌ها و دخل و تصرفات در سال‌های گذشته موجب آن شده بود که تعیین دقیق دامنه املاک خالصه مشکل شود. بنابراین او به مستوفیان دستور داد دفاتر قدیم را با عمل مباشران دیوانی با دقت مطابقت دهند تا بدین وسیله افزون بر شناسایی دقیق، صورت درستی از املاک تهیه و ثبت و ضبط گردد (حسابی، ۳۵). در فرایند اجرای

۱. ترجمه و تخلص کتابی با عنوان «کتاب در اجرای قنات» تالیف مستر جان انگلیسی در ۱۲۶۰ ق به دستور حاجی توسط بیانگر اهتمام او در احیای اراضی موات و توسعه کشاورزی است (این رساله با شماره ۵۹۲/ ف در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود).

این فرمان شماری از املاک خالصه از تصرف افراد خارج و به مالکیت حکومت درآمد. چنانکه پس از تهیه نسخه اولیه کتابچه رقبات خالصه و وقفی (۱۲۵۹ ق)، محمد شاه به مستوفیان حکم کرد املاک مقصرین و نیز املاک خالصه‌ای که در دفاتر ثبت نیست، در صورتی که مالک سند معتبر دارد، اربابی و گرنه خالصه معمول دارند. همچنین املاک موروثی و ایتیمی از املاک و رقبات خالصه تفکیک گردد (همان، ۳۶، ساعدلو، ۲۰۸-۲۱۰). به نظر می‌رسد اظهارات منابع راجع به «سیاست تملک زورمندانه زمین» از سوی حاجی میرزا آقاسی و مصادره و ضبط املاک شاهزادگان، ملاکان و سایر افراد و ستاندن روستاها از تیولداران و اینکه از این طریق توانست بر شمار املاک خالصه بیفزاید، بی‌ارتباط با فرمان ثبت و شناسایی املاک خالصه نباشد (خان ملک ساسانی، ۱۲۶/۲؛ ناطق، ۳۱-۳۲، امانت، مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۴۳؛ یکتایی، ۱۴۱).

وضع قوانین مالیاتی

حکومت مرکزی پس از تهیه کتابچه تیول و محل مواجب و تخفیف شاهزادگان و امنای دولت و عساکر نصرت فرجام (۱۲۵۵ ق) و نیز ساماندهی خالصجات، مالیات جدیدی بر تیولات وضع کرد. بر اساس قانون جدید، تیولداران می‌بایست افزون بر مالیات مقرر، مالیات دیگری به نام «ده پانزده» بپردازند. در نتیجه این قانون ۵۰٪ بر مالیات رایج تیول اضافه شد (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳؛ فروغ اصفهانی، ۲۷۲). برای نمونه، اگر مالیات تیولی ۱۶۰ تومان بود، مبلغ ۸۰ تومان دیگر بر رقم مذکور اضافه می‌شد که جمعا به ۲۴۰ تومان می‌رسید. بنابر گزارش کیت ابوت، کنسول انگلیس، در سفر خود به مازندران (۱۸۴۸ م)، بر اثر قانون مالیاتی که اخیراً حکومت بر تیولداران تحمیل کرده، ۲۰۴۳۹ تومان بر مالیات ولایت اضافه شده بود. به گفته ابوت، این مالیات «۵۰ درصد بیش از ارزش واقعی روستاهای مشابه» بود (ابوت، ۸۲، ۸۶).^۱

مالیات و مخارج کشور در ۱۲۵۸ ق

درآمد کل کشور در بارس‌ئیل ۱۲۵۸ ق، ۳۲۸۰۰۹۲ تومان نقد و ۷۱۶۶۸ خروار غله،

۱. باید گفت بنابر برآورد ابوت در ۱۸۴۸ م مازندران دارای ۱۰۰۰ پارچه آبادی بوده است که از این میان براساس کتابچه رقبات خالصجات و وقفی محمد شاهی (۶۰-۷۰) تعداد ۴۴۷ روستا تمام یا چند دانگ آن خالصه دیوان اعلی بوده‌اند.

۱۸۰۰ خروار شلتوک و ۳۵۴۵ خروار کاه بود که در مقایسه با سال تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق چنین به نظر می‌رسد که درآمد نقدی افزایش و جنسی کاهش داشته است. از مجموع کل درآمد، مبلغ ۲۸۳۳۳۳۲ تومان نقد و ۴۴۶۷۶۰ تومان آن قیمت مالیات جنسی بود. مقدار مالیات جنسی وصولی پیش از کسر مخارج ولایتی و جنس تسعیر شده، به حدود ۲۴۸۴۹۵ خروار غله، ۸۹۹۷ خروار شالی، ۸۳۲۵ خروار کاه، ۱۰۰ خروار غوزه پنبه و ۷۲ من ابریشم بالغ می‌شد. عایدات کل در این سال، نقدی مبلغ ۶۰۰ تومان و جنسی ۶۹۰۰ خروار کاه کمتر از سال تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق بود، ولی به دلیل افزایش غله، شلتوک و ابریشم و علاوه شدن ۱۰۰ خروار غوزه پنبه، رشدی ۱۳٪ نسبت به ۱۲۵۵ ق داشت که میانگین برای هر سال ۴٪ می‌شود (جدول ۵). از جمله عوامل افزایش مالیات می‌توان به اقدامات موفق حکومت مرکزی در جهت کاهش منازعات و آشوب‌های داخلی و برقراری ثبات سیاسی و آرامش در سال‌های ۱۲۵۵-۱۲۵۸ ق اشاره کرد. دلیل دیگر افزایش درآمد، مالیات «ده پانزده» بر تیولات بود که پیش از این ذکر شد. گفتنی است در بعضی از ولایات مالیات «ده پانزده» از تیول اخذ نگردید. همچنین شماری از تیولداران نظیر شاهزادگان و وابستگان خاندان سلطنتی و دولتمردان بلند پایه و امراء و خوانین بلند مرتبه از پرداخت مالیات جدید معاف شدند. این در حالی بود که تیول مأموران، مستوفیان، منشی‌ها بیش از دیگر گروه‌ها مشمول پرداخت مالیات جدید گردید. برای این منظور مالیات «ده پانزده» عده‌ای از مجموع موجب‌شان کسر شد (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳). بنابراین مبلغ دریافتی حکومت در سال ۱۲۵۸ ق از بابت مالیات «ده پانزده» تیول ۴۱۶۳۲ تومان و ۶۳۶۹ دینار نقد به اضافه ۶۱۸۸ خروار و ۳۹ من غله، ۳۷۰ خروار و ۳۷ من شلتوک، ۶ خروار و ۵۰ من کاه و ۱ من سیر ابریشم بود (همانجا).^۱

در کتابچه جمع و خرج ممالک محروسه بارسئیل ۱۲۵۸ ق، اگرچه درآمد ایالات عراق عجم نسبت به تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق کمتر شده، ولی همچنان بیشترین سهم در مجموع عواید را دارد. ایالات آذربایجان و فارس به ترتیب در رده دوم و سوم بیشترین درآمد قرار دارند که نسبت به ۱۲۵۵ ق افزایش نیز داشته‌اند. اضافه شدن تفاوت عمل

۱. ولایاتی و بلوکات که مالیات «ده پانزده» بر تیولات بسته نشده عبارتند از: ارض اقدس، جاجرم، سمنان، چهارده کلاته، گیلان، اصفهان، اردلان، بروجرد، کنگاور، طارم، خرقان، خوار، دماوند، تهران، طالقان، فیروزکوه، قزوین، اسدآباد و سنقر، کاشان، نطنز، جوشقان، گلپایگان و خوانسار، کزاز و فراهان و سربند و... کرمانشاهان، نهاوند و یزد (مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳).

حکام، گمرک و مالیات «ده پانزده» تیولات از دلایل افزایش درآمد آذربایجان است. فارس پس از سال‌ها ملخ زدگی، قحطی، امراض و معوقات مالیاتی مزمن، در پی اقدامات و تمهیدات حکومت مرکزی در ۱۲۵۵ ق در سرکوبی خوانین یاغی و تغییر و تبدیل حکام و تداوم این سیاست در سال‌های بعد، ثبات و امنیت در شهرها و بلوکات ایالت برقرار شد. بدین ترتیب به دنبال بهبودی اوضاع فارس، درآمد مالیاتی ایالت افزایش چشمگیری یافت. فزونی عایدات فارس در حالی بود که در این سال نواحی رامهرمز و کعب ضمیمه قلمرو حاکم لرستان و عربستان شده بود. ایالات خراسان و دارالمرز با کاهش درآمد در مراتب بعدی قرار داشتند. از دلایل کاهش مالیات خراسان می‌توان به انتزاع ولایت خوار از خراسان و تقلیل درآمد کرمان به سبب تحرکات و منازعات آقاخان اسماعیلی اشاره کرد.^۱ توقف یکباره سیر صعودی عواید گیلان و مازندران پس از یک دوره رشد، می‌تواند ناشی از کاهش تولید ابریشم بر اثر شیوع بیماری کرم ابریشم و از بین رفتن محصول باشد. در این شرایط عواید مالیاتی گیلان از ۲۰۸۰۷۴ تومان در ۱۲۵۵ ق به ۲۰۴۳۸۲ تومان در ۱۲۵۶ ق و در سال ۱۲۵۸ ق به ۲۰۳۵۹۵ تومان رسید (جدول ۵؛ خودزکو، ۹۸-۱۰۰).^۲ البته باید گفت مالیات گیلان از بابت اجارات -گمرک و شیلات- ۳۸۰۴۵ تومان در ۱۲۵۵ ق بود با رشد ۱۳۴٪ شیلات به ۴۴۴۸۹ تومان در ۱۲۵۸ ق رسید. این رقم در سال‌های بعد با ۵۱۱ تومان افزایش، بنا بر دستورالعمل جمع و خرج ۱۲۶۵ ق ۴۵۰۰۰ تومان بود. گفتنی است که در این مدت درآمد شیلات تقلیل و گمرک افزایش را نشان می‌دهد، ولی درآمد اجارات در مجموع ثابت بوده است. بنابراین با احتساب رقم فوق به انضمام مالیات دیوانی سال ۱۲۶۵ ق، می‌توان گفت مالیات گیلان در اواخر حکومت محمد شاه حدود ۲۰۴۱۰۵ تومان بود و دیگر اینکه مالیات دیوانی تغییری نداشته است (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸، ذیل جمع و خرج گیلان؛ آستان، شماره سند ۱۲۲۲۹۲).

هزینه‌ها: کاهش مخارج و افزایش عایدی خزانه

نکته قابل توجه در کتابچه جمع و خرج بارس‌ئیل ۱۲۵۸ ق کاهش چشمگیر خرج است.

۱. برای اطلاع از درآمدهای ایالات در ۱۲۵۸ ق و مقایسه آن با ۱۲۵۵ ق ← به جدول ۲- جمع و خرج ایالات و ایلات در تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق و جدول ۵- مالیات و مخارج ولایتی در بارس‌ئیل ۱۲۵۸ ق.
۲. برای اطلاع از تولید ابریشم در گیلان ← به کریمی گیلابه، ۱۱۲-۱۱۶، ۱۲۷-۱۲۸.

به نظر می‌رسد که حکومت مرکزی از یک سو در پی فزونی مخارج در ۱۲۵۵ق، از سوی دیگر به سبب ثابت بودن مالیات نقدی در فاصله ۱۲۵۵-۱۲۵۸ ق برای کاهش بار مالی خزانه در میزان مخارج اعم از ولایتی و دیوانی تجدید نظر کرده بود. از این رو، تسعیر بخش زیادی از مالیات جنسی به نقدی نیز باید به جهت افزایش درآمد و جبران کسری تنخواه صورت گرفته باشد. زیرا تبدیل مالیات نقدی به جنسی همواره یکی از سیاست‌های مالی حکومت برای افزایش مسکوکات و عایدی خزانه بود. بدین ترتیب که ابتدا مخارج ولایتی از جمع مالیات کسر، سپس از محل باقی نقدی و قیمت جنس حاصل از تسعیر تمام یا بخش معتناهی از جنس باقی برای مصارف و هزینه‌های دیوانی پرداخت می‌شد و وجه باقی مانده به خزانه انتقال می‌یافت. بنابراین در پی سیاست مالی حکومت مرکزی مخارج ولایتی با کاهش ۱۶٪ از ۴۲۰۷۵۹ تومان نقدی و جنسی در ۱۲۵۵ق به ۳۶۸۴۷۰ تومان نقدی و جنسی در ۱۲۵۸ق رسید. توضیح آنکه در مستمری صورت دستورالعمل جمع و خرج شماری از ولایات مستمری اهالی شش‌ماهه نوشته شده که نصف دیگر آن از محل بقایا می‌بایست پرداخت شود. اما در میان مصارف دیوانی، مقرری و مواجب شاهزادگان و سایر افراد دودمان سلطنتی و *اخراجات بیوتات* اگرچه در مقایسه با ۱۲۵۵ ق به لحاظ درصدی با اختصاص به ترتیب ۱۳٪ و ۹٪ هزینه‌ها به خود می‌توان گفت ثابت بوده‌اند، ولی از نظر مبلغ پول و مقدار جنس کاهش داشتند.^۱ مواجب و مقرری امرا و خوانین جز آقایان قاجار با ۶٪، امناء و ارباب قلم سوای لشکرنویسان و عملجات هر یک با ۵٪ نسبت به ۱۲۵۵ق افزایش داشته‌اند. موضوع شایان توجه کاهش هزینه و مخارج نظامیان است که مبلغ آن در این سال با احتساب مواجب و مقرری آقایان قاجار و لشکرنویسان، ۱۲۵۰۰۰۰ تومان بود، به عبارت دیگر ۴۸٪ از مجموع مخارج صرف امور نظامیان شده است، حال آنکه در ۱۲۵۵ق فقط هزینه نقدی قشون ۱۴۲۴۲۴۱ تومان بود. گفتنی است که از کل تیولات اختصاص یافته جهت مصارف دیوانی -۷۲۴۲۷۴ تومان- تنها مبلغ ۱۹۱۳۳۴ سهم نظامیان از تیول بوده است. جنگ هرات و هزینه‌های تدارک و *اخراجات* قشون در ۱۲۵۵ق از جمله دلایل فزونی هزینه نظامیان در همان سال بود که دیگر وجود نداشت، در نتیجه مخارج قشون کاهش را نشان می‌داد (جدول ۶؛ نمودار ۲).

۱. برای اطلاع از هزینه‌های بیوتات سلطنتی ←

جدول ۴- *اخراجات بیوتات سلطنتی تنگوزئیل* ۱۲۵۵ ق و *بارس ئیل* ۱۲۵۸ ق.

از سوی دیگر، آمار و داده‌های کتابچه‌های جمع و خرج نشان می‌دهد میزان برات صادر از خزانه جهت پرداخت «مخارج رکابی» کاهش داشته است. برای مثال، در سال ۱۲۵۵ ق از میزان کل مصارف دیوانی که عبارت بود از ۲۲۹۵۴۶۴ تومان و ۱۲۱۸۸۰۰ خرارو غله و ۲۲۱۸۵ خروار شالی، مجموع برات صادره از خزانه ۱۸۰۸۴۵۵ تومان و ۷۵۳۶۸ خروار غله ۱۲۲۳۹ خروار شالی بود که مابقی آن (تیول و مقرری) به خرج دستورات عمل ولایات نوشته شد. اما در ۱۲۵۸ ق، از مجموع ۲۰۹۳۲۲۳ تومان و ۳۴۰۶۷ خروار غله، ۴۳۹ خروار شالی و ۱۵ من ابریشم مصارف دیوانی، مبلغ ۱۴۵۲۲۷۶ تومان و ۱۵۱۴۴ خروار غله از خزانه جهت مخارج رکابی برات صادر گردید. شاید مهم‌تر از آن افزایش چشمگیر تیول با ۶۲٪ رشد در ۱۲۵۸ ق نسبت به ۱۲۵۵ ق باشد. در حالی که در ۱۲۵۵ ق کل تیول و مقرری حدود ۴۱۶۸۱۲ تومان نقدی و جنسی بود، این رقم در ۱۲۵۸ ق به ۷۲۳۲۷۴ تومان نقد و جنس رسید. نکته قابل توجه در این تحول، کاهش تیول نظامیان و افزایش دو برابری تیول غیر نظامیان اعم از شاهزادگان، امناء و امراء و سایر دیوانیان و عملجات است (جدول ۳؛ جدول ۴).

پس از تمهیدات حاج میرزا آقاسی در افزایش درآمد و تقلیل مخارج، عایدی خزانه در سال ۱۲۵۸ ق پس از پرداخت مخارج ولایتی و مصارف دیوانی، به ۸۲۴۳۴۷ تومان و ۲۹۸۸ خروار غله و ۹۱۳ خروار شلتوک رسید که دو برابر ۱۲۵۵ ق بود. اما مسئله مهم این است که آیا حکومت مرکزی در وصول تمامی بقایا موفق بود؟ چنانکه پیشتر اشاره شد همواره یکی از چالش‌های حکومت مرکزی در این دوره نافرمانی و امتناع حکام در پرداخت مالیات بود که یا به طور کامل وصول نمی‌گردید یا اصلاً وجهی به مرکز نمی‌رسید. این وضعیت در ایالات تحت کنترل مخالفان صدراعظم - بهمن میرزا در آذربایجان، آصف الدوله در خراسان و منوچرخان معتمدالدوله در فارس و اصفهان - شدیدتر بود (Amanat, ĀQĀSĪ, <http://www.iranicaonline.org>).

نمونه‌ای از عدم تمکین حکام در فرستادن مالیات را می‌توان در مکتوب مورخ ربیع‌الاول ۱۲۵۹ ق که محمد شاه به منوچهرخان گرجی، حاکم اصفهان و خوزستان ملاحظه کرد. در این نامه شاه ضمن توبیخ منوچهر خان به خاطر تعلل در ارسال مالیات دیوانی، به افزایش مخارج بیوتات اشاره می‌کند و می‌گوید: «وقتی از اصفهان می‌آدم شش ماهه تعهدی کردی همه را [از] لر و بختیاری می‌فرستم. باری خرج در خانه زیاد است [برای] پول [هم] محصل نفرستاده ایم. توهم نمی‌فرستی. این طور که نمی‌شود...» (اصفهانیان و همکاران، ۸/۲).

جدول ۵- مالیات و مخارج ولایتی در بارس ئیل ۱۲۵۸ ق^۱

ایالات	مالیات	مخارج ولایتی	باقی
آذربایجان	ن: ۵۶۸۸۱۶ ت ۵۵۰۰ د ج: غ ۵۰۴۲۱ ک ۵۳۲۵ خ	ن: ۸۳۴۷۵ ت ۲۵۰ د ج: غ ۵۸۴۱ خ ک ۳۲۵ خ ۴۰ م ش ۶ خ م ۴۰	ن: ۴۸۵۳۴۱ ت ۵۲۵۰ د ج: غ ۴۴۵۷۹ خ ۹۶ م ک ش ۵۰۰۰ خ ۵۶۵ خ ۶۰ م یونجه ۲۰۰ خ
خراسان	ن: ۳۲۹۸۹۷ ت ۹۱۸۳ د ج: غ ۵۴۷۴۱ م ۷۷ خ ش ۶۶۲۶ خ ۳۷ م ابریشم ۷۲ م ۱۱ س	ن: ۳۳۳۲۵ ت ۵۸۶۵ د ج: غ ۸۲۵۴ خ ش ۳۳۲ خ ۳۷ م	ن: ۲۹۶۵۷۲ ت ۲۹۶۵۷۲ ج: غ خ ۴۶۴۸۷ ش ۶۲۹۴ خ ابریشم ۷۲ م ۱۱ س
دارالمرز	ن: ۳۰۲۱۳۵ ت ۳۵۰۰ د گیلان: ۲۰۳۵۹۵ ت مازندران: ۹۸۵۴۰ ت ۱۵۰۰ د	ن: ۱۷۱۴۹ ت ۱۵۰۰ د	ن: ۲۸۴۹۸۶ ت ۲۰۰۰ د
عراق	ن: ۱۱۸۷۴۲۴ ت ۵۲۰۰ د ج: غ م ۱۲۰۹۵۸ خ ۲ ش ۱۷۹۹ خ ۷۴ م جوزق ۱۰۰ ^۲ خ	ن: ۱۱۴۸۰۸ ت ۶۱۳۹ د ج: غ ۱۸۰۳۴ خ ش خ ۱۱۰	ن: ۱۰۷۲۶۱۶ ت ۱۰۷۲۶۱ ج: غ خ ۱۰۲۹۲۴ ش: ۱۶۸۹ خ جوزق خ ۱۰۰
فارس	ن: ۴۳۴۱۰۳ ت ۳۵۰۰ د ج: غ م ۲۲۳۷۵ خ ۸۷ ک ۳۰۰۰ خ	ن: ۳۶۵۷۴ ت ۱۰۰ ج: غ خ	ن: ۳۹۷۵۲۹ ت ۳۹۷۵۲۹ ج: غ خ ۲۲۱۷۵ ک ۳۰۰۰ خ
شاهسون و زرگر	ن: ۷۷۶۹ ت	-	-
جمع کل ^۳	نقدی: ۳۲۸۰۰۹۲ ت وجه نقدی: ۲۸۳۳۳۳۲ ت قیمت جنس: ۴۴۶۷۶۰ ت جنسی: غ ۷۱۶۶۸ خ ش ۱۸۰۰ خ کاه خ ۳۵۴۵	ن: ۲۸۵۵۳۱ ت ج: غ ۳۲۲۲۹ خ ش ک ۴۴۸ خ ۳۴۵ خ ۴۰ م	نقد: ۲۹۹۴۵۸۸ ت جنس: غ ۳۹۴۳۹ خ ش خ ۱۳۵۲ ک ۳۲۰۰ خ

۱. مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳.

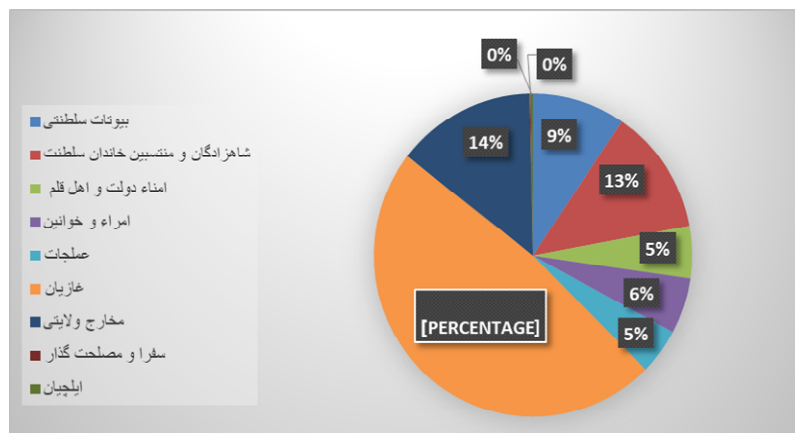
۲. غوزه پنبه

۳. درآمد کل بدون احتساب قیمت جنس: نقدی: ۲۸۳۳۳۳۲ ت؛ جنسی: غله ۲۴۸۴۹۵ خروار، شلتوک ۸۹۹۷

خروار، کاه ۸۳۲۵ خروار، ابریشم ۷۲ من ۱۱ سیر، یونجه ۲۰۰ خروار و جوزق ۱۰۰ خروار.

جدول ۶- صورت جمع و خرج خزانه عامره در بارس ئیل ۱۲۵۸ ق^۱

جمع: بقایای ولایات بعد از کسر مخارج ولایتی خ ش ۱۳۵۲ خ ک ۳۲۰۰	نقد: ۲۹۹۴۵۸۸ ت جنس: غ ۳۹۴۳۹
مصارف دیوانی خ ش ۴۳۹ خ ابریشم ۱۵ م	نقد: ۲۱۷۵۵۵۱ ت ۲۰۰۰ د جنس: غ ۳۹۲۲۵
تیولت: ن: ۷۲۳۲۷۴ ت ۵۰۰ د ج: غ ۲۴۰۸۱ خ ش ۴۳۹ خ ۷۶ م ابریشم ۱۵ م	محل داده می‌شود: ن ۱۴۵۲۲۷۶ خ ۷۰۰۰ د ج: غ خ ۱۵۱۴۴
مخارجی که در رکاب برات صادر می‌شود: ش ۴۳۹ خ ۷۶ م ابریشم ۱۵ م	ن: ۲۰۹۲۲۲۳ ت ۶۸۰۰ د ج: غ ۳۴۰۶۷ خ ۲۶ م
بیوتات سلطنتی ج: غ ۱۲۹۱۱ خ ک ۹۸۵	ن: ۲۱۲۵۲۲ ت
سرکارات عظام (شاهزادگان و وابستگان خاندان سلطنتی) امراء:	ن: ۳۰۶۰۲۳ ت ج: غ ۹۴۱۷ خ
ادبا و امناء	ن: ۲۱۷۳۶ ت ج: غ ۲۲۲۲ خ
خوانین	ن: ۷۵۱۶۶ ت ج: غ ۲۵۳۰ خ
سفراء و مصلحت گذار	ن: ۱۰۳۱ ت ج: غ ۶۹۱ خ
اریاب قلم	ن: ۶۴۳۵۶ ت ج: غ ۹۶۹ خ
اطباء، منجم، مودنین و غیره	ن: ۹۰۲۳ ت ج: غ ۸۲۱ خ
عملجات	ن: ۹۰۶۷۰ ت ج: غ ۲۶۱۵ خ ک ۲۲۳ خ
ایلچیان، ایلخی و کره خانه زاد	ن: ۳۴۱۹ ت ج: غ ۱۱۵۶ خ
عساکر اعم از طوایف قاجار، غلامان و غلام پیشخدمت، غازیان، نظام، توپخانه، مهاجرین رکابی و متوقفین ولایات، مستحفظین قلاع، ساخلوان بلاد، سردار، سرتیپ، سرهنگ، سرباز، صاحب منصبان خارج فوج و آنچه متعلق به لشکر می‌باشد به انضمام مقرری و مواجب لشکرنویسان به قرار جزو از قرار تشخیص میرزا اسماعیل مستوفی و میرزا اسدالله خان لشکر نویس کل ۱۲۵۰۰۰ ت نقد و جنس تیولت: ۱۹۱۳۳۴ ت محل: ۱۰۵۸۶۶۵ ت	
از بابت میرزایان و سررشته داران ولایات، اعیان، عملجات، خوانین و آقایان قاجار، عمال و حکام که مواجب دیوانی دارند و سایر نوکریات که متوقف ولایات هستند و مواجب خود را از ولایت می‌گیرند ش ۴۱۸ خ ابریشم ۱۵ م	ن: ۷۶۹۵۰ ت ج: غ ۵۱۷۸ خ ۷۳ م
باقی [که جمع خزانه می‌شود]: ن: ۸۲۴۳۴۷ ت	ج: غ ۲۹۸۸ خ ش ۹۱۳ خ

نمودار ۲- مخارج بارس نیل ۱۲۵۸ ق بر اساس جدول شماره ۹ و ۱۰

آشوب، اغتشاش و کاهش عایدات

در پی تشدید بیماری و وخامت وضعیت جسمانی محمد شاه در واپسین سال‌های سلطنتش، در ولایات اوضاع مشوش و در گوشه و کنار مملکت آشوب و اغتشاش برپا شد. دعوت سید علی محمد باب در شیراز ۱۲۶۰ ق و قیام بابیه، سرکشی خوانین بختیاری، اعراب رامهرمز و فلاحیه و اهالی کرمانشاه، خودسری حاکم سلیمانیه، از همه مهمتر نافرمانی الله یارخان، آصف الدوله، و شورش فرزندش حسن خان سالار در خراسان ۱۲۶۲ ق و شورش خوانین مازندران علیه حکومت مرکزی در ۱۳۶۰ و سرایت بیماری وبا به خراسان که به از بین رفتن یک سوم جمعیت مشهد منجر شد، و از آنجا به سراسر کشور در سال ۱۲۶۲ ق که تلفات جانی بسیار به دنبال داشت، موجب پریشانی و نابسامانی امور حکومتی گردید. از سوی دیگر فضای سیاسی کشور به خاطر دسیسه چینی و نفاق والیان و دولتمردان علیه یکدیگر و حتی توطئه برای براندازی محمد شاه ملتهد شده بود. ناآرامی‌ها و رقابت سیاسی بر اوضاع اقتصادی و مالی کشور تأثیر منفی خود را داشت. رکود تجارت بر اثر افزایش راهزنی و غارت کاروان‌ها در راه‌های مواصلاتی و نیز برهم ریختگی انضباط امور مالیاتی به دلیل نافرمانی و ممانعت حکام در ارسال مالیات دیوانی و تخلفات کارکنان دیوان استیفا که با گرفتن رشوه محاسبات حکام و صاحب جمعان را به درستی رسیدگی نمی‌کردند، از نتایج این اوضاع بود (سپهر، ۹۱۷/۲-۹۱۸؛ هدایت، روضه الصفا، ۱۰ / ۸۳۸۱، The Times, No 18798, 19070, 19203). برای نمونه، در خراسان آصف الدوله، والی، از بزرگان دودمان قاجار و دایی شاه

بود، با استقلال تمام در حکومت، کل عواید مالیاتی آنجا را صرف مخارج خود می‌کرد و چیزی به دیوان اعلی نمی‌رساند (جهانگیر میرزا، ۲۹۵). همچنین کلنل شیل^۱ در گزارشی می‌نویسد که مستوفی الممالک با دریافت رشوه‌های کلان از حکام، بدون رسیدگی حساب‌شان، مفاصا حساب صادر می‌کرد (Floor, 451, Footnote 57). تداوم این وضعیت نتیجه‌ای جز کاهش درآمد خزانه در سال‌های پایانی محمد شاه نداشت. روزنامه تایمز لندن در گزارش‌ها و مقاله‌های خود از ایران از پریشانی مردم، ناتوانی حکام در گردآوری مالیات و کاهش درآمد خبر داده است. برای نمونه در شماره ۹ دسامبر ۲۸/۱۸۴۴ ذی‌قعدة ۱۲۶۰ ق آمده: «هم زمان با کاهش جمعیت و افزایش فقر، مقدار مالیات دریافتی از استان‌ها هم روز به روز کاهش می‌یابد و این مقدار درآمد برای حمایت از دولت کافی نیست» (The Times, No 18789, 19117, 19161).

در نامه‌ای که حاج میرزا آقاسی در واپسین سال صدارتش به شاه نوشته، به خوبی می‌تواند وضعیت مالی و خزانه خالی کشور را در آن سال‌ها آشکار نماید. او در این نامه ضمن اشاره به تنگدستی حکومت جهت راه اندازی قشون، درباره وصول مالیات می‌نویسد «به هر کس می‌گویند حاکم هستی پول بده اما [می‌گویند] پول نیست ... باید پول بدهید، زمستان نزدیک است کاری از پیش نمی‌رود هیچ کس یاری نمی‌کند ... آدم فرستادم پول قرض کنند بیاورند قشون راه بیفتد ... نه کرمان پول دارد نه اصفهان، از فارس قدرقلیلی رسید». او در پایان نامه از شاه درخواست می‌کند تا امیر حمزه میرزا، خزانه را به دست مازندارنی‌ها بسپارد و فوج ماکوئی بکار دیگر گماشته شوند. چنین به نظر می‌رسد حاجی برای جلوگیری از دست‌درازی فوج ماکوئی چنین درخواستی کرده باشد (اقبال آشتیانی، ۱۶۶-۱۶۷).

منابع مالی اصلاحات نظامی و خرید املاک

در واپسین سال‌های سلطنت محمد شاه کسری بودجه دامنگیر دولت شده بود. در مورد سبب این کاهش درآمد و فزونی مخارج، مورخین به بذل و بخشش بی‌رویه حاج میرزا آقاسی در واگذاری اراضی دولتی به سیورغال و تیول به جای پرداخت مواجب و مستمری و همچنین سیاست‌های او در هزینه هنگفت برای ساخت و احداث ادوات و تجهیزات نظامی به ویژه توپ‌ریزی و نیز ابتیاع ۱۴۳۸ پارچه آبادی و املاک و مستغلات

1. Sheil.

نسبت داده‌اند (سپهر، ۹۱۶/۲؛ اعتماد السلطنه، صدرالتواریخ، ۱۶۴، ۱۸۲؛ خان ملک ساسانی، ۱۲۶/۲). در باب مخارج ساخت تجهیزات و ادوات نظامی باید گفت کل هزینه‌های قورخانه و تدارک انبار قورخانه در زمان جنگ هرات در کتابچه جمع و خرج ۱۲۵۵ ق، ۸۰ هزار تومان بوده که حاجی از دارائی‌های خود پرداخته بود. در کتابچه جمع و خرج سال ۱۲۵۸ ق جهت مخارج و تدارک قورخانه مبلغ ۸۶۵۳ تومان نقد و ۱۱۸۷ خروار غله تخصیص یافت (جدول ۴). از سوی دیگر با توجه به علاقه وافر حاجی به صنایع نظامی (توپ‌ریزی) و اینکه مواجب سالانه دریافتی وی که در ۱۲۵۵ ق ۱۵۰۰ تومان و در ۱۲۵۸ ق ۳۴۹۰ تومان و ۵۹۲ خروار غله بوده، این سوال پیش می‌آید هزینه‌های قورخانه از چه محلی تأمین می‌شد (س. ا. م، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸؛ مرعشی، شماره ثبت ۷۷۵۳).^۱ بنا بر مکتوب حاجی میرزا آقاسی منابع مالی مورد نیاز وی برای پرداخت هزینه‌های تعمیرات، اخراجات، تعارفات و دیگر مخارج که سالانه بالغ بر دویست تا دویست و پنجاه هزار تومان می‌گردید، از چهار منبع تأمین می‌شد. اول از بابت یک دهم درصد مالیات دیوانی؛ دوم شیلات و ضرابخانه که عایدی شیلات ناچیز و در اجاره اتباع روسیه بود و بابت ضرابخانه تنها از فارس و اصفهان و کمی از کرمان و کرمانشاهان دریافت می‌کرد؛ سوم تعارفات و وجوه پیشکشی حکام که از سوی حاجی صرف احداث «قنوت، قلعه‌جات، باغات، انهار و تعمیر شوارع، مساجد و خرابه‌های ایران» می‌شد (به‌قول حاجی میرزا آقاسی «همه غیر منقول است و برای دیوان اعلی خواهند ماند» چنانکه باقی ماند)؛ چهارم املاک و زراعت که نصف درآمد آن خرج عوامل، بذر و موجب و جیره کشاورز و باغبان می‌شد. برای ترویج کشاورزی، املاک جدید النسق برای چند سال از پرداخت مالیات معاف بودند، در حالی که سایر املاک نیز بنابر ممیزی مستوفیان بالغ بر ۱۶ هزار تومان مالیات داشتند. گفتنی است که در زمان نگارش مکتوب مزبور حاجی میرزا آقاسی قریب هفتاد هزار تومان مقروض بود (صفایی، ۲۳-۲۶؛ امانت، مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دروه قاجار، ۴۳؛ تورنتن، ۴۳). از سوی دیگر او برای خرید املاک و مستغلات - سوای املاکی که مبلغ خریدشان در کتابچه ذکر نشده - ۴۲۴۹۹۳ تومان هزینه کرده است (دا. تهران، شماره ثبت ۸۸۹۱). باید توجه داشت املاک ابتیاعی حاج میرزا آقاسی سوای تأمین هزینه‌های مالی، کارکرد

۱. در مورد اصلاحات حاجی میرزا آقاسی در زمینه امور نظامی و ایجاد زرادخانه و قورخانه ر.ک به یادداشت‌های کلمباری، افسر اروپایی شاغل در نظام ایران (تورنتن، ص ۴۳-۵۰).

دیگری نیز داشت و آن تأمین آذوقه و ارزاق ساکنان پایتخت بود.^۱ او با این کار توانست تهدید ملاکان و دیوانیان که دامنه تیولتشان در حال افزایش بود، بر کنترل غلات را از میان بردارد (امانت، مقدمه کتاب شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۴۳). بدین ترتیب بعید به نظر می‌رسد که هزینه توپ‌ریزی و مهمات و خرید روستاها می‌توانست موجب تهی شدن خزانه شود.

نتیجه

حکومت قاجاریه میراث‌دار کشوری بود که اوضاع سیاسی و مالی آن به‌خاطر درگیری مدعیان سلطنت خاندان زند با یکدیگر و تهاجم بیگانگان سخت آشفته و مغشوش شده بود. از این رو، آقا محمد شاه و جانشینش در ابتدای کار تلاش کردند امور مالی و اقتصادی کشور را نظم و سامان دهند. ولی نه تنها در ساختار تشکیلات مالیه، قوانین، ممیزی، ساز و کارهای وصول مالیات هیچ تغییری صورت نگرفت، بلکه به‌خاطر درگیری‌های نظامی مجالی برای تجدید ارزیابی مالیات نیافت و تا سال‌ها درآمد مالیاتی حکومت از ولایات بر اساس دفاتر مالی کریم خانی تنظیم می‌شد. در این میان تغییر سیاست حکومت از مقاطعه کاری وصول درآمدها به واگذاری اراضی به صورت تیول، منجر به کاهش عواید گردید. از سوی دیگر، به سبب شورش و ناآرامی‌های آغاز سلطنت فتحعلی شاه، بار خزانه به سبب هزینه‌های سرکوبی شورشیان، جنگ‌های ایران و روس و پرداخت غرامت افزایش یافت. اما در کنار نافرمانی حکام و خوانین و حتی شاهزادگان پس از شکست‌های نظامی شاه در ارسال مالیات دیوانی، قحط سالی، بیماری‌های واگیردار و بلایای طبیعی که با تلفات جانی بسیار همراه بود، حکومت مرکزی مجبور به اعطای بخشودگی مالیاتی گسترده در سطح کشور شد که در نتیجه در سال‌های پایانی سلطنت فتحعلی شاه درآمدها بسیار کاهش یافت. حال آنکه افزون بر هزینه‌های نظامی، در پی گسترش ادارات و بیوتات سلطنتی نسبت به دوره آقا محمد شاه، مخارج و هزینه‌های آن نیز چندین برابر شد. همگی این عوامل سبب کسری مداوم در جمع و خرج و تهی شدن خزانه در اواخر سلطنت فتحعلی شاه گردید.

۱. بخش قابل توجهی از روستاهای خریداری شده در اطراف تهران قرار داشتند که غلات و ارزاق تهران از املاک مزبور تأمین می‌گردید. از همین رو به هنگام فروش اراضی خالصجات در ۱۳۰۶ ق، ناصرالدین شاه واگذاری خالصجات تهران را ممنوع کرد (مستوفی، ۴۸۹/۱؛ برای اطلاع از روستاهای ابتیاعی در اطراف تهران ← دا. تهران، شماره ثبت ۸۸۹۱).

هنگامی که محمد میرزا به سلطنت رسید مملکت گرفتار مشکلات عدیده مالی بود. در این دوره حاجی میرزا آقاسی توانست از فضای آرامش نسبی حاکم بر کشور پس از جنگ هرات و پایان ناآرامی‌ها که حاصل تلاشهای نظامی محمد شاه بود، دخل و خرج کشور را بهبود بخشد. با نظم و ساماندهی خالصجات و تیول‌ها، ممیزی، تقلیل بار مالیاتی روستائیان، توسعه سیستم آبیاری و رونق کشاورزی؛ تقلیل هزینه‌های زاید و غیر ضروری دولت و مواجب شاهزادگان و دیوانیان، بیوتات سلطنتی و نظامیان از جمله راهکارها و اقدامات وی برای افزایش عایدات و کاهش مخارج بود. مقایسه آمار و ارقام جمع و خرج کشور سال‌های ۱۲۵۵ ق و ۱۲۵۸ ق علاوه بر آنکه نشان می‌دهد برنامه راهکارها و اقدامات حاجی میرزا آقاسی در بهبود اوضاع مالی کشور و افزایش عایدات خزانه تأثیر مثبت داشته، مدعای نویسندگان در خصوص بی‌کفایتی و عدم تجربه کافی در زمینه اداره امور مالی و مالیاتی کشور را نیز زیر سؤال می‌برد. این در حالی است که هزینه سیاست‌های حاجی میرزا آقاسی در زمینه نظامی، تأسیس قورخانه و توپ‌ریزی و خرید و احیاء املاک و مستغلات و توسعه سیستم آبیاری نیز مورد انتقاد نویسندگان است. در مورد اخیر نباید فراموش شود که بنا بر توافق او با محمد شاه این هزینه‌ها از محل عواید حاصل از پیشکش، شیلات و ضرابخانه، یک دهم درصد مالیات کل و درآمد املاک و مستغلات اکتیو برای دولت تأمین می‌شد. املاک و مستغلات خریداری شده از دارایی غیر منقول دولت به شمار می‌آمد که منافع حاصل از آن گذشته از صرف در امور عمرانی و نظامی، تنخواه و غلات مورد نیاز تهران را نیز تأمین می‌کرد.

ولی ناآرامی و آشوب در ولایات، ناتوانی حکومت مرکزی در وصول مالیات از حکام و خوانین و اهمال کارکنان دیوان استیفا در نظم بخشی به عواید دیوانی در سال‌های پایانی، روز به روز بقایای مالیاتی افزایش و درآمد خزانه کاهش می‌یافت. از سوی دیگر، فزونی مخارج بیوتات، هزینه قشون جهت سرکوب شورشیان، تضعیف توان مالی دولت در پی افزایش تیول، خروج سکه طلا و نقره و کمبود نقدینگی اوضاع مالی را آشفته و بحرانی کرد. در این شرایط دیگر حکومت قادر به پرداخت مواجب و جیره قشون و دیوانیان به طور کامل نبود. کمبود نقدینگی از یک سو و وصول نشدن برات‌های دیوانی و مطالبات از سوی دیگر بار مالی مضاعف بر دوش خزانه می‌گذاشت. در حالی که حکومت دیگر هیچ اعتباری بر استقراض از تجار و اشراف نداشت، برات‌های دیوانی به روز شده که در دست صاحبان حقوق لاوصول و نکول مانده بود، به گونه‌ای افزایش یافت

که صاحبان حقوق برای وصول مواجب مجبور بودند برات‌ها را با بهای بسیار نازل به سود جویان بفروشند. این وضعیت تا جایی پیش رفت که در سال آخر سلطنت محمد شاه جمع و خرج کل با دو کرور کسری موجب ورشکستگی دولت شده بود.^۱

جدول ۷- فهرست واژگان

ابوابجمعی	آنچه که در اختیار یا زیر نظر و فرمان نفری باشد از قبیل درآمد یک محل یا کارکنان یک واحد اداری یا نظامی و مانند آن.
اجارات	درآمدهای مالیاتی از قبیل مالیات راهداری، گمرک، ضرابخانه، خبازی، قصابی، جزیه و غیره که دولت وصول مالیات آنها را به اشخاص اجاره می‌داد.
اجرت	دستمزد، وجهی که به مزدوران داده می‌شود.
اخراجات	به هزینه هایی که حکومت صرف تأمین مایحتاج و نیازمندی‌های روزانه بیوتات سلطنتی، دفاتر دیوانی یا گروگان‌ها و زندانیان مانند انواع خوراکی و نوشیدنی ها، لباس و جامه، سوخت (ذغال، شمع، هیزم و روغن چراغ)، تنباکو، کاغذ و نوشت افزار می‌کرد، اخراجات گفته می‌شد.
ارباب قلم/ اهل قلم	به مجموع کارکنان شاغل در دفترخانه استیفا یا لشکر شامل مستوفیان، سررشته داران، محرران، منیشان، عزب دفتر و لشکر نویسندگان اطلاق می‌شد.
اصل	درآمد واقعی مالیاتی بدون اضافات، فرع، تفاوت عمل و رسوم.
اضافه	برقراری مالیات جدید که بر اصل علاوه می‌شد.
باقی	به مبلغی یا جنسی که پس از کسر مخارج از جمع مالیات بجا می‌ماند، باقی گفته می‌شود.
برات دیوانی	گونه ای از حواله برای پرداخت هزینه و مخارج مختلف
بقایا	جمع بقیه، باقی مانده ها، مانده ها، بقایای مالیاتی
پیشکش	هدیه و اعطایا، وجهی که حاکم در ابتدای حکومت به شاه و وزیر می‌دهد. و نیز نوعی مالیات در برخی مناطق که از رعایا اخذ می‌گردید.
تخفیف	بخشودگی مقداری از مالیات مقرر که می‌توانست دائمی یا مقطعی باشد.
تدارک	آنچه که برای مایحتاج و احتیاجات بیوتات، نظامیان و دواب داده می‌شود.
تسعیر	به آنچه از مالیات جنسی غلات و سایر محصولات که بر اساس نرخ ولایت یا قرار دیوانی به نقدی تبدیل شود، «مسعر» گفته می‌شود و به نرخ آن «تسعیر» می‌گویند.
تفاوت معامله	اختلاف مقدار مالیات معین شده در ابتدای مسئولیت (عمل) حاکم با آنچه که در پایان معامله (یک سال مالی) وصول می‌کرد. این اصطلاح در اسناد مالی دوره محمد شاه قاجار و پیش از آن بسیار متداول است.
تفاوت عمل	اختلاف مبلغ مالیات معین شده در کتابچه جزو جمع با آنچه عملاً حکام از مؤدیان مالیاتی وصول می‌کردند. اصطلاح مزبور از دوره ناصری در اسناد مالی به جای تفاوت معامله بکار رفته است.
تومان	هر تومان برابر با ۱۰ هزار دینار
تیول	واگذاری اراضی خالصه یا درآمد مالیاتی آن در قبال انجام خدمتی معین یا در عوض مواجب و مستمری، مقرری و غیره به یک شخص یا یک گروه.
جزو جمع	رجوع به کتابچه جزو جمع

۱. به نوشته میرزا مهدی نواب طهرانی (۸۰) هر تومان، برابر با ۱۸ نخود طلا، به ۵ نخود و نیم یعنی چهارصد دینار سیاه فروش می‌رفت.

جمع و خرج	درآمدها و هزینه‌ها حکومت در یک سال مالی
جیره	جیره عبارت است از موادهای خوراکی که قوت قالب هستند. مانند گندم، جو، خرما و مویز که براساس قرار معین به کارکنان، خدمتکاران و نوکران داده می‌شد.
حسب المقطع	وصول مالیات یک محل یا یک صنف که مبلغ آن توسط واگذار کنند از پیش تعیین و قطعی شده است.
حواله	سندی رسمی صادره از جانب خزانه برای پرداخت تنخواه یا جنس که به محل باقی حساب حاکم یا صاحبجمع حواله می‌گردید.
خازن صرف جیب	خازن وجوهات هزینه‌های شخصی شاه، پول توجیبی شاه
خالصه	املاک متعلق به دیوان اعم از دولتی، ضبطی، انتقالی، بذری و ایتاعی
خانواری	گونه ای مواجب که اغلب به صورت جنسی به خانواده و وابستگان نظامیان و دیگر کارکنان داده می‌شد.
خرورار	هر یکصد من تبریز برابر با یک خرورار یا ۳۰۰ کیلو گرم می‌باشد.
دفترخانه استیفا	محل کار اعضای دیوان استیفا در دربخانه که زیر نظر مستوفی الممالک و وزیر دفتر به امورات مالی و مالیاتی مملکت رسیدگی می‌کردند.
ده نیم مستوفیان	وجهی معادل ۵۰۰ دینار که مستوفیان بر هر یک تومان مالیات جهت خود اضافه می‌کردند، یعنی ۵ در صد بر اصل مالیات می‌افزودند. بدین صورت که اگر اصل مالیاتی محلی ۱۲۰ تومان بود، ۶ تومان نیز بابت ده نیم بر آن علاوه می‌گردید.
ده پانزده تیول	افزایش ۵۰ درصدی بر اصل مالیات. بدین شکل اگر مالیات تیولی ۱۶۰ تومان بود ۸۰ تومان دیگر بر آن اضافه می‌شد.
راهداری و قراولخانه	مالیاتی بود به خاطر حفاظت از جاده‌ها از کاروان‌های تجاری در راه‌های مواصلاتی اخذ می‌گردید.
رسم الحساب	مبلغی که مستوفیان به هنگام صدور مفاصا حساب از حکام و صاحبجمعان اخذ می‌کردند.
رسوم	آنچه که محاسب، مستوفیان و محرران از مواجب، مستمری، مقرری، وظیفه و غیره صاحبان حقوق می‌ستاندند.
رسوم تومانی و خروراری	مبلغی که بر اصل مالیات به سبب تغییر چند شاهی در هر تومان یا خرورار افزوده می‌شد.
سایر الوجوه	درآمدهای مالیاتی که از محل وجوه اجارت و هوایی مانند گمرک، راهداری، مالیات اصناف، ترجمان (جریمه)، پیشکش، سیورسات، خدمتانه، ده نیم، صادر، اجرت عمله و غیره بدست می‌آمد، اطلاق می‌شد که در کتابچه‌های دستور العمل جمع و خرج ذیل جمع در قرینه مالیات ارضی می‌آمد.
سررشته دار	سررشته دار یا کمک حسابدار کسی بود که به مستوفی در انجام وظایف محوله کمک می‌کرد و تعداد آنها به تناسب مشغله او متفاوت بود.
سیر	هر سیر برابر با ۱۶ مثقال (۷۵ گرم) می‌باشد.
سیورسات	به آذوقه و علیق ای که برای موکب شاه، ماموران دیوانی و نظامیان در منزلگاه‌های بین راه تامین و تدارک می‌گردد، سیورسات گفته می‌شد.
سیورغال	واگذاری اراضی خالصه به اشخاص (از جمله علما) به صورت بلاعوض که از پرداخت مالیات معاف بودند.
صاحبجمع	صاحبجمعان افرادی بودند که مسئولیت جمع و خرج هریک از دوایر بیوتات سلطنتی را بر عهده داشتند.
صادر-صادریات	مالیاتی که جهت مخارجی نظیر اجرت عمله، خدمتانه محصل، اخراجات و کرایه حمل جنس مضاف بر اصل مالیات می‌گرفتند. در نخستین سال‌های سلطنت فتحعلی شاه از هر یک تومان مالیات ۵۰۰ دینار صادر بابت صادر گرفته می‌شد که عبارت بود از ۵ درصد اصل مالیات بود.

صرف	هزینه‌های و مخارجی غیر خوراکی است نظیر آنچه خرج برگزاری مراسم مجلس عزا داری امام حسین (ع)، تعمیر عمارت، روشنایی بقاع و مضاجع و آرمگاه‌های سلاطین قاجار، مدارس و مساجد می‌شود.
ضابط	مسئول جمع آوری مالیات
ضابط اسناد خرج	از مستوفیان درجه اول که پس از بررسی اسناد خرج حکام و صاحبمجان اعم از قبض، دستخط، برات و غیره آنها را ثبت و ضبط می‌کرد. میرزا نصرالله مستوفی، پدر عبدالله مستوفی سال‌ها در عهد ناصری مستوفی ضابط اسناد خرج بود.
فرع	مالیات نقدی مضاف بر اصل مالیات که بر اساس یک نرخ معین به ازای هر یک تومان پول نقد و یک خروار جنس از مؤدیان اخذ می‌شد. حقوق و مخارج حاکم، پیشکار، مستوفیان محلی و استصوابیات اهالی دفترخانه استیفا از محل مزبور پرداخت می‌شد. گفتنی است از برخی مالیات‌ها مانند مالیات اراضی خالصه، گمرک، ضرابخانه، تخفیفات و آنچه که دیوان معین می‌کرد، فرع گرفته نمی‌شد.
فاضل	هرگاه خرج بیش از درآمد مالیاتی باشد، به مقدار زیاده، فاضل گفته می‌شود.
عملجات	نوکر و خدمتگزاران شاغل در بیواتات سلطنتی و دربخانه مانند عمده حضور، عمده زرگرخانه، عمده تقاره خانه و غیره را گویند.
علیق	علیق مثل علوفه است با این تفاوت که علوفه برای برای یونجه، قصبیل و علف که سبز و تر است، بکار می‌رود، اما علیق برای آنچه خشک است مثل کاه و جو استعمال می‌شود.
کتابچه جزو جمع	دفتری که در آن پس از ممیزی ایالت یا ولایات، میزان مالیات نقدی و جنسی بلده و بلوکات و قراء به ترتیب حروف و مؤدی به مؤدی ثبت می‌گردید.
کتابچه دستورالعمل جمع و خرج	دفتری که در ابتدای سال مالی پس از تنظیم توسط مستوفیان و تایید مستوفی الممالک و صحه شاه به حکام ولایات ابلاغ می‌شد. حکام ولایات موظف بودند بر اساس دفتر مذکور مالیات ابوابجمعی خود را گردآوری و مخارج را پرداخت کنند.
کلانتر	مقامی رسمی در سلسله مراتب شهری و متصدی شهر، بخش یا محله ای از شهر که مسئول انجام وظایف محوله از سوی حکومت بود.
عوارض گمرک	مالیات بر کالاهای تجاری
لشکرنویس	حسابدار قشون
مباشر	وکیل و نماینده حاکم، دیوان یا مالک در انجام کاری
محل	در برابر تیول، خزانه برخی از پرداختی هایش مثل مقرری، مواجب و سایر هزینه‌ها را به درآمدهای مالیات املاک یا اجارت غیر دیوانی حواله می‌کرد، که اصطلاحاً بدان محل گفته می‌شد. برای مثال حکومت مالیات اراضی شخصی که از دیوان حقوق می‌گرفت را به جای حقوق او محسوب می‌کرد. بدین ترتیب عوض پرداخت مواجب از مالیات او کسر می‌کرد. یا حقوق کسی را حواله محل درآمد مالیاتی اصناف یا بازار شهر می‌کرد.
مخارج ولایتی	مخارج و هزینه هایی که به خرج دستور العمل ولایات نوشته می‌شد اعم از مستمری، وظیفه، تخفیف، صرف، مقرری و غیره.
مخارج رکابی	هزینه‌ها و مصارف دیوانی که خزانه مرکزی پرداخت می‌کرد.
مستغلات	مالیاتی بر املاکی نظیر خانه حمام، کارونسرا، دکاکین، آبدنگ (شلتوک کوب) و آسیاب که مالک از آنها اجاره می‌گرفت که مقدار مالیات شان از روی میزان اجاره بهاء برآورد می‌شد.
مستمری	نوعی حقوق که به اهالی یک ولایت تحت عنوان مدد معاش یا وظیفه که صورت مستمر و هرساله پرداخت شود.
مصارف دیوانی	هزینه‌ها و مخارجی که به خرج خزانه مرکزی نوشته می‌شد.
مفاصا حساب	تسویه حساب
مقرری	حقوقی که در قبال انجام عملی به اشخاص پرداخت می‌گردید.

مقاطعه	واگذاری وصول درآمد مالیاتی بر پایه یک نرخ ثابت بی توجه به میزان درآمد حاصل.
معامله	اخذ مالیات و پرداخت مخارج توسط حکام بر اساس قراری که دیوان معین کرده است.
مواجب	وجهی است که در ازای انجام خدمت در مدتی معین به نوکر یا خدمتکار از امراء و وزراء تا عمله دواب و اصطبل پرداخت می‌گردید.
من	هر ۴۰ سیر برابر با ۱ من تبریز یا ۳ کیلوگرم می‌باشد.
منال	سهیم دیوان از حاصل املاک خالصه پس از کسر بنیچه رعایا، را منال می‌گویند.
ممیزی	ارزیابی و برآورد مالیاتی
وظیفه	حقوق یا جیره ای که از سوی دیوان در حق شخصی (علماء، اعیان و اشراف ولایات) بصورت سالانه یا روزانه برقرار شود.
وکیل رعایا	منصبی گماشته حکومت در ولایات برای حمایت و پیگیری عرایض اهالی که در حقیقت رابط بین رعایا و دیوان بود.
وکیل مالیات	پیشکار وزیر ولایت در امور مالیاتی.

منابع

اسناد آرشیوی

- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس (آستان):
دستور العمل جمع و خرج هذه السنه تخاقوی ئیل [۱۲۶۵ ق] گیلان ابواب جمعی عیسی خان، شماره سند ۱۲۲۲۹۲.
- کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران (۱۵. تهران):
دفتر جمع و خرج محاسبات ساوه ۱۲۵۳ ق، شماره ثبت ۱۱۱۸۹.
کتابچه جزو جمع یزد، شماره سند ۸۹۸۶.
- کتابچه جمع و خرج قوی ئیل مملکت فارس و کوه گلوبه ۱۲۵۱ ق، شماره ثبت، 130 BH.
کتابچه دهات خالصه و موقوفات و املاک انتقالی دیوان اعلی و [ابتیاعی و موروثی]، تنظیم در زمان صدرات میرزا آقاخان نوری، شماره ثبت ۸۸۹۱.
- کتابچه محاسبات نهاوند و خزل ۱۲۵۱ ق، شماره ثبت ۱۱۱۸۸.
سازمان اسناد ملی ایران (س.ا.م):
جمع و خرج مالیاتی مناطق مختلف ایران ۱۲۱۵-۱۲۱۶ ق، شماره سند ۲۹۵/۱۲۰۴.
صورت جمع و خرج ایران در زمان سلطنت محمد شاه ۱۲۵۴-۱۲۵۵ ق، شماره سند ۲۹۵/۷۳۷۸.
کتابچه نیول و محل مواجب و تخفیف شاهزادگان و امنای دولت و عساکر نصرت فرجام (از آغاز سلطنت الی آخر پنج ماهه اول تنگوزئیل ۱۲۵۵ ق)، شماره سند ۲۹۵/۷۱۹۷.
کتابچه جزو جمع همدان و قراگوزلو ۱۲۴۱ ق، شماره سند ۲۱۰/۱۲۰۶.
کتابچه شرح معایب و محاسن وزارت استیفا، شماره سند ۲۹۵/۷۲۵۸.
لزوم ارسال مابقی مالیات فارس از طرف معتمد الدوله و واگذاری مباشری یهود به آقا مهدی، شماره سند ۲۹۵/۵۸۷۸.

وقایع اتفاقیه و گزارش‌های متفرقه ارائه شده محمدشاه قاجار و آقاسی صدراعظم، شماره سند ۲۹۵/۷۴۷۸.

سازمان کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (مجلس)
کتابچه جمع و خرج سراب و گرم رود ۱۲۳۷ ق، شماره ثبت ۱۳۶۶۱.
کتابچه دستورالعمل جمع و خرج قراچ داغ و مشکین ۱۲۵۱ ق، شماره ثبت ۸۵۲۴.
کتابچه دستورالعمل هذه ایت ئیل کزار و فراهان و سربند ۱۲۵۴ ق، شماره ثبت ۹۴۴.
کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (مرعشی):
صورت جمع و خرج هذه السنه ممالک محروسه ایران، سنه بارس ئیل ۱۲۵۸ ق، شماره ثبت ۷۷۵۳.

اسناد منتشر شده

ابوت، کیت ادوارد، شهرها و تجارت ایران در دروه قاجار، ترجمه سید عبدالحسین رئیس السادات، تهران، امیر کبیر، چاپ اول، ۱۳۹۶.
اصفهانیان، کریم و همکاران، اسناد تاریخی خاندان غفاری، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار، چاپ اول، ۱۳۸۵.
صفايي، ابراهيم، یکصد سند تاریخی، چاپخانه شرق، ۱۲۵۲.
همو، مدارک تاریخی، تهران، چاپ شرق، ۱۳۵۵.

کتب و مقالات

آدمیت، فریدون، امیر کبیر و ایران، تهران: خوارزمی، چاپ هفتم، ۱۳۶۲.
همو، مقالات تاریخی، تهران: انتشارات دماوند، چاپ دوم، ۱۳۶۲.
آل داود، سید علی، «فهرست توصیفی آلبوم بیوتات»، پیام بهارستان، شماره ۱۰، صص ۱۰۱۴-۱۰۵۵، زمستان ۱۳۸۹.
آوری، پیترو، تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: موسسه انتشارات اعطائی، چاپ سوم، ۱۳۷۳.
استودارت، چارلز، «گزارشی درباره ارتش ایران در زمان محمد شاه قاجار»، ترجمه احسان الله اشراقی، بررسی‌های تاریخی، شماره ۲، صص ۱۲۳-۱۳۵، سال پنجم، خرداد و تیر ۱۳۴۹.
اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا، اکسیر التواریخ، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: موسسه انتشارات ویسمن، چاپ اول، ۱۳۷۰.
اعتماد السلطنه، محمد حسن، تاریخ منتظم ناصری، مصحح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، چاپ اول، ۱۳۶۳-۱۳۶۷.
همو، صدر التواریخ، به کوشش محمد مشیری، تهران: روزبهان، چاپ دوم، ۱۳۵۷.

- اقبال آشتیانی، عباس، *میرزا تقی خان امیر کبیر*، تهران: انتشارات نگاه، ۱۳۹۰.
- پیرنیا، حسن و عباس اقبال آشتیانی، *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض سلسله قاجاریه*، تهران: انتشارات خیام، چاپ نهم، ۱۳۸۰.
- تاریخچه مالیه در ایران، ناشناخته، به کوشش مهرداد جمال ارونقی، تهران: نشر دفتر معانی، چاپ اول، ۱۳۹۳.
- تورنتن، لین، *تصاویری از ایران (سفرکلنل ف. کلمباری به دربار شاه ایران) ۱۲۴۹ تا ۱۲۶۵* هجری قمری، ترجمه مینو نوائی، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، چاپ اول ۱۳۷۴.
- خان ملک ساسانی، احمد، *سیاستگران دوره قاجار*، تهران: انتشارات بابک، ۱۳۳۸.
- جبری انصاری، محمد حسن، *تاریخ اصفهان*، تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: انتشارات مشعل، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله، *تاریخ ذوالقرنین*، مصحح ناصر افشار فر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰.
- خورموجی، محمد جعفر، *تاریخ قاجار یا حقایق الاخبار ناصری*، به کوشش سید حسین خدیوچم، تهران: نشر نی، ۱۳۶۳.
- خودزکو، آلکساندر، *سرزمین گیلان*، ترجمه سیروس سهامی، تهران: انتشارات پیام، چاپ اول، ۱۳۵۴.
- حسابی، عمیدالملک، «دولت و خالصجات»، *مجله علوم مالیه و اقتصاد*، سال اول، شماره دوم، صص ۲۵-۵۶، سال اول، جوزا ۱۳۰۳.
- حسینی فسائی، میرزا حسن، *فارسانامه ناصری*، تصحیح منصور رستگار فسائی، تهران: امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۳.
- دبیر سیاقی، محمد، «کتابچه املاک وقفی و خالصه و اربابی ایران»، *وقف میراث جاویدان*، شماره ۵۶، صص ۲۵-۳۲، زمستان ۱۳۸۵.
- ساعدلو، هوشنگ، «پژوهش و جامعه: کتابچه رقبات قاجاری»، *مجله اقتصاد کشاورزی و توسعه*، شماره ۱۰، صص ۲۰۲-۲۱۶، تابستان ۱۳۷۴.
- سایکس، سر پرسی، *تاریخ ایران*، ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران: انتشارات افسون، چاپ هفتم، ۱۳۸۰.
- سپهر، محمد تقی، *ناسخ التواریخ*، تصحیح جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۳۷.
- فروغ اصفهانی، محمد مهدی، *فروغستان*، به کوشش ایرج افشار، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- فریزر، جیمز. بیلی، *سفرنامه فریزر معروف به سفرنامه زمستانی*، ترجمه موجهر امیری، تهران: انتشارات توس، چاپ اول، ۱۳۶۴.
- فلاندن، اوژن، *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نور صادقی، تهران: انتشارات اشراقی، چاپ سوم، ۲۵۳۶.

قائم مقام فراهانی، ابوالقاسم، منشآت قائم مقام فراهانی، گردآورنده معتمدالدوله فرهاد میرزا، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامیة تهران، بی تا.

قائم مقامی، جهانگیر، یکصد و پنجاه سند تاریخی: از جلایریان تا پهلوی، تهران: چاپخانه ارتش شاهنشاهی ایران، ۱۳۴۸.

کاظم بیکی، محمد علی، «موانع توسعه اقتصادی در ایران عصر قاجار: پژوهشی در تولید نیشکر در مازندران»، *علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، شماره ۲۶ و ۲۷، صص ۱۸۵-۲۱۵، تابستان و پاییز ۱۳۷۷.

کریمی گیلایه، یاسر، «وضعیت اقتصادی ابریشم گیلان در عصر ناصرالدین شاه قاجار»، *کارنامه تاریخ*، شماره ۶، صص ۱۰۵-۱۳۸، زمستان ۱۳۹۵.

کورف، بارون فیودور، سفرنامه بارون فیودر کورف، ترجمه اسکندر ذبیحی، تهران: انتشارات فکر روز، چاپ اول، ۱۳۷۲.

لمبتون، ا. ک. س، مالک و زارع، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۲.

مستوفی، عبدالله، شرح حال زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران: انتشارات زوار، چاپ ششم، ۱۳۸۸.

مشیرالدوله، میرزا جعفر خان، تحقیقات سرحدیه، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۲۷۷۵.

ملکم، جان، تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، به کوشش علی اصغر عبداللهی، تهران: انتشارات افسون، چاپ اول، ۱۳۸۰.

ناطق، هما، ایران در راه یابی فرهنگی، پاریس: انتشارات خاوران، چاپ دوم، ۱۳۶۸/۱۹۹۰م.

نواب تهرانی، میرزا مهدی، دستور الاعقاب، به کوشش سید علی آل داود، تهران: نشر تاریخ ایران، چاپ اول ۱۳۷۶.

واتسن، رابرت گرت، تاریخ ایران دوره قاجار، ترجمه، ع. وحید مازندرانی، تهران: کتابهای سیمرغ وابسته به انتشارات امیر کبیر، چاپ چهارم، ۲۵۳۶.

هدایت، رضاقلی خان، روضه الصفای ناصری، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۸۰.

همو، فهرست التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوائی و میر هاشم محدث، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۳.

یکتایی، مجید، «مالیه کشور در زمان قاجار»، بررسی‌های تاریخی، شماره ۴۹، صص ۱۳۷-۱۷۶، بهمن و اسفند ۱۳۵۲.

Amanat, ĀQĀSĪ, <http://www.iranicaonline.org/articles/aqasff-ujuli-mnsz-adras-ivxni-ca> (accessed on 30 December 2012).

Floor, Willem, *A Fiscal History of Iran Safavid and Qajar Periods 1500-1925*, Persica Press, New York, 1998.

Issawi, Charles, *The Economic History of Iran 1800-1914*, publication of the Center for Middle Eastern Studies, No. 8, Chicago: University of Chicago Press, 1971.

Kazembeyki, M.A, *Society, Politics and Economics in Mazandaran, Iran, 1848-1914*, Routledge Curzon, London, 2003.

Kazemi, Ranin, "*Neither Indians, nor Egyptians*": *Social Protest and Islamic Populism in the Making of the Tobacco Movement in Iran, 1850-1891*, unpublished PhD Dissertation, Yale University, 2012.

Kinneir. John Macdonald, *A Geographical Memoir of The Persian Empire, Accompanied by a map*, John Murray, London, 1813.

Sheil, Lady, *Glimpses of Life and Manners in Persia*, John Murray, London, 1856.

